

SUZANA LEČEK

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod

Izvorni znanstveni članak

UDK: 316.66-055.2:329(497.5)HSS]1918/1941”

“DOSADA SE SAMO POLOVICA HRVATSKOG NARODA BORILA”. HRVATSKA SELJAČKA STRANKA I ŽENE (1918.-1941.)

U članku se istražuje ideologija i djelovanje triju ženskih organizacija, koje su bile vezane uz Hrvatsku seljačku stranku i njezin “hrvatski seljački pokret” – ženskih organizacija HSS-a, Seljačke sloge i Hrvatskog srca. Pokazuje se da su one unatoč konzervativnoj retorici, uspješno uvodile svoje brojne članice u javni život, pa i politiku.

Uvod

Ženska povijest. Obilje studija o ženama u povijesti pojava je razmjerno novijeg datuma, jer je tek 1970-ih povijesna znanost osvijestila ulogu rodne razlike u stvaranju različitog životnog iskustva, različitog pravnog i gospodarskog položaja, različitih mogućnosti i očekivanog ponašanja.¹ Pozornost su, razumljivo, prvo privukle one ‘najvidljivije’ žene – borbene sufražetkinje i istaknute žene koje su prve izborile mjesto u muškom društvu visoke kulture, znanosti, čak i politike. Naravno, pitanje odnosa roda i politike postavljeno je odmah, jer se radilo o području koje je najduže ostalo nedostupno modernoj ženi, nakon što ju je građanski zakonik 19. stoljeća čvrsto vezao uz kuću i na kojem se razlika muškarac / žena najjasnije očitovala. Početno istraživanje ženskih političkih pokreta ubrzo je obogaćeno nastojanjem da se unutar teorijskog diskursa na novi način sagleda međudnos žena / politika / ideologija.

Unutar tih istraživanja ovom su nam prilikom posebno vrijedna ona koja su upozorila na odnos žena i dominantne ideologije suvremenog svijeta, nacionalizma.

1 O različitim temama i interpretacijama vidjeti: Joan Wallach Scott, *Rod i politika povijesti*, Zagreb 2003., 29-46.

Istražujući rodne aspekte nacionalne ideologije, dodala su joj potpuno novu dimenziju.² Poticajna su i novija istraživanja, koja su se odmaknula od ranije zauzetosti ženskim političkim aktivizmom ‘muškog’ tipa te su obratila pozornost na ženske organizacije koje nisu bile feminističke ili radničke. Ona su utvrdila da je ulazak žena u javnost bio daleko složeniji proces od pretpostavljenog te da su u njemu – barem jednako važnu – ulogu odigrale udruge koje su govorile više o ženi-majci nego o njenim političkim pravima, ali su svojom masovnošću i načinima djelovanja (sva su izvlačila ženu iz ‘privatnog’ i usmjeravala ju prema ‘javnom’) često obavile ono što su one radikalne bučno tražile. Niz autorica ukazao je na slabosti izjednačavanja ženskih prava s ulaskom u parlament (naravno, ne isključujući ga) i na postojanje raznih putova ženske afirmacije.³

Ono što je obilježilo svjetsku ‘žensku’ historiografiju, možemo prepoznati i kod nas. Žene su i ovdje zadugo ostale ‘skrivenne’ u odnosu na muškarce, ali ostale su ‘nevidljive’ i u odnosu na politički diskurs za kojim je vladala ideološka potražnja.⁴ Hrvatska i ranije jugoslavenska historiografija primijetile su žene u radničkom pokretu ili su ih (iz raznih pobuda) zainteresirale žene jugoslavenskog opredjeljenja.⁵ Najmanje je zanimanja pobuđivala neradikalna većina. Upravo je ona svoj pravi izraz dobila u okviru ideologije Hrvatske seljačke stranke (HSS) i širokog ‘hrvatskog seljačkog pokreta’ što ga je stranka stvorila u međuraću, koji su tema ovoga istraživanja.

Pitanja i problemi. Ovim radom mogu samo naznačiti neke probleme i ponuditi, možda i preuranjene, zaključke o odnosu Hrvatske seljačke stranke prema ženama. Naime, prvi problem koji se postavio u istraživanju, bio je što se ovdje nije radilo samo o ideologiji jedne stranke, koju jasno uobličuje neka ženska organizacija. Kada govorimo o HSS-u, posebice u 1930-ima, govorimo o širokom ‘hrvatskom seljačkom pokretu’ koji je stranka u posebnim političkim i društvenim prilikama Kraljevine Jugoslavije okupila oko sebe. U vremenu u kojem su političke (ne)prilike navele i dojučerašnje protivnike da se izjašnjavaju kao pripadnici hrvatskog seljačkog pokreta, gubile su se jasne granice, a HSS je morao stalno procjenjivati što je dopustiva tolerancija prema različitom. Drugi je problem nedostatak pouzdanih i sustavnih izvora. Bez očuvane arhivske građe, koja bi najbolje osvijetlila rad pojedinih ženskih

2 Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, Zagreb 2004.

3 Vidjeti: Joan Wallach Scott, *The problem of invisibility*, u: S. Jay Kleinberg (ur.), *Retrieving Women's History: Changing perceptions of the role of Women in Politics and Society*, Oxford 1992. (1. izd. 1989.), 25; Judith Friedlander i dr. (ur.), *Women in Culture and Politics: A Century of Change*, Bloomington 1986. Posebno tamo objavljeni članci: Anne-Marie Sohn, *Catholic women and political affairs. The case of the Patriotic League of French Women, Isto*, 237-255; Mieke Aerts, *Catholic constructions of femininity. Three Dutch women's organisations in search of a politics of the personal, 1912-1940, Isto*, 256-268.

4 Pojmovi ‘skrivenih’ ili ‘nevidljivih’ žena: Sheila Rowbotham, *Hidden from history: Three hundred years of women's oppression and the fight against it*, London 1973; J. Wallach Scott, *The problem of invisibility*, 5-29.

5 Primjerice: Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941.*, Beograd 1978.; Andrea Feldman, *Yugoslavia imagined. Women and the Ideology of Yugoslavism (1918-1939).*, u: Johanna Gehmacher, Elizabeth Harvey, Sophia Kemlein (ur.), *Zwischen Kriegen. Nationen, Nationalismen und Geschlechterverhältnisse in Mittel- und Osteuropa 1918-1939*, Osnabrück 2004., 25-42; Ista, *Proričući gladnu godinu. Žene i ideologija jugoslovenstva (1918-1939).*, u: A. Feldman (ur.), *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Zagreb 2004., 235-246.

organizacija, raspoložuci samo povremenim kratkim izvješćima u tisku (kako se radi o nekoliko dnevnika i tjedniku, bilo ih je ovom prilikom nemoguće proći sve), mogla sam jedino upozoriti na neke procese, a ne rekonstruirati potpunu sliku žene u hrvatskom seljačkom pokretu.

Koliko je bilo moguće na ovom stupnju istraživanja, pokušala sam odgovoriti na pitanje na koji se način partikularan pojam žene određivao prema tada prevladavajućem pojmu skupne identifikacije, naciji. Konkretno, za međuraće u Hrvatskoj, to se pretvara u pitanje koje je mjesto rod imao u nacionalnoj ideologiji HSS-a, točnije, na koji je način ona postavljala i koja je rješenja nudila za 'žensko pitanje' (svjesna sam da ovom prilikom nisam ni spomenula kako se doživljavala posebna 'muška' uloga⁶). Drugo je pitanje bilo na koje se načine provodilo ono što su teoretski zastupali. Kako je spomenuto, težište je bilo na pisanju i djelovanju samih žena, pa su ovdje marginalizirani muškarci. Oni su spomenuti ukoliko su dolazili na 'ženske' skupove ili kao ilustracija sukoba sa starim patrijarhalnim mentalitetom, a samo je fragmentarno ukazano na ono što je u službenoj politici poduzimala stranka. Treće pitanje postavljeno u istraživanju bilo je koliko su u tome uspjeli, odnosno, može li se procijeniti učinak promjena koje su pokrenuli.

Hrvatska seljačka stranka i žene. Hrvatska seljačka stranka (tada Hrvatska republikanska seljačka stranka) tek je nakon Prvog svjetskog rata jasno istaknula svoje zalaganje za jednaka politička prava žena.⁷ Ona su potvrđeno i u Ustavu Neutralne seljačke republike Hrvatske (od 1.4.1921.), koji ženama jamči potpunu ravnopravnost ("Muškarci i žene imaju u svemu posvema jednaka prava") koja uključuju i politička (sabor se bira "po sveopćem izbornom pravu, bez razlike spola od navršene 18. godine, bez ikakvog drugog ograničenja").⁸ U vrijeme kada su taj zahtjev unijeli u svoj program, to nije bilo izuzetno samo u Kraljevini SHS, nego je predstavljalo razmjernu rijetkost u Europi.

Kraljevina SHS / Jugoslavija nije učinila ništa od mogućih poteza u složenom putu prema ravnopravnosti žena. Ne samo da nisu dobile politička prava (aktivno i pasivno pravo glasa), nego je zadržana pravna nejednakost. Na snazi su do Drugog svjetskog

6 Prema Joan Wallach Scott pisanje samo o ženama bi "zapravo moglo poslužiti kao potvrda njihova marginalna i djelomična odnosa prema onim (muškim) subjektima koji su već uspostavljeni kao dominantni i univerzalni". J. Wallach Scott, *Rod i politika povijesti*, 19. N. Yuval-Davis, sjećajući se predavanja svog profesora Erica Cohena, ističe da su žene "odnosna kategorija" i da ih se ne može istraživati bez "muškog roda". N. Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 11.

7 U vrijeme osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke Stjepan Radić predviđa opće izborno pravo, ali složeni izborni sustav u kojem muškarci imaju i do tri glasa, a žene pravo izravnog biranja samo u gradskim općinama. U samom Programu Hrvatske pučke seljačke stranke iz 1904., žene se ne spominju. S. Radić, K osnivanju hrvatske seljačke stranke, u: Tihomir Cipek, Stjepan Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, Zagreb 2006., 483. S. Radić se i dalje dosljedno zalagao za ravnopravnost žena. U raspravama oko proširenje biračkih prava u hrvatskom Saboru 1917. HPSS je tražio pravo glasa za gospodarski samostalne, udane ili obrazovane (srednja škola) žene, ali prijedlog nije prihvaćen (većinska Hrvatsko-srpska koalicija protivila se tome). Branka Boban, "Materinsko carstvo". Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu, u: Andrea Feldman (ur.), *Žene u Hrvatskoj*, 191-209.

8 Državno uređenje ili Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske, Stjepan Radić. *Politički spisi, govori i dokumenti*, Zagreb 1995., 270, 276.

rata ostali građanski zakonici iz 19. stoljeća (koji čak nisu ujednačeni na državnoj razini), prema kojima žena nije samostalna pravna osoba. Ženama je bio ograničen pristup nekim poslovima (primjerice, nisu mogle biti sutkinje), a za poslove koji su im bili dostupni bile su plaćene i dvostruko manje od muškaraca.⁹ Većina građanskih stranaka zaobilazila je izjašnjavanje o ženskim pravima, tako da su se ona našla u programima još jedino socijaldemokrata, komunista i slovenskih klerikalaca.¹⁰ U prilikama u kojima se većina građanskih političara nije izjašnjavala u korist žena, a bez izravnog utjecaja na državnu politiku (do 1939. je u oporbi), HSS je mogao predložiti rješavanje 'ženskog pitanja' onako kako je radio i na drugim područjima. To je značilo napraviti ono što je moguće, tj. stvarati što masovnije organizacije i činiti ono što je zakonom dopušteno (posebice na području gospodarstva, kulture, socijalnog rada).

“Dobra družica svog muža i dobra majka, čuvarica i lučonoša naroda”: Ideologija

Uobičajeno je, iako ne i točno, izjednačavati žensku afirmaciju s postizanjem prava glasa. U Europi je taj proces trajao desetljećima, a počeo je neposredno pred Prvi svjetski rat. Tada su pravo glasa dobile žene u Finskoj, Norveškoj, Danskoj, Islandu (samo žene iznad 40 godina), a nakon rata još u Njemačkoj i Austriji. Trebalo je još nekoliko godina borbe da im ta prava zajamči zakon Velike Britanije.¹¹ Međutim, ubrzo se pokazalo da je pravo glasa varljiv pokazatelj stupnja postignute ravnopravnosti. Čak i tamo gdje su dobile pravo glasa, udio žena u vrhu državne uprave ostao je marginalan, pa se za većinu žena izlazak u javnost nije bitno razlikovao od načina na koji su to činile žene u zemljama u kojima su za političko pravo trebale čekati kraj idućeg svjetskog rata (karitativni rad, udruge vezane uz crkvu, djelatnosti vezane uz poboljšanje prilike u kućanstvu).

Različitim je ženskim pokretima u međuratnoj Europi bio zajedničko još nešto – opće potiskivanje izvornih feminističkih ciljeva općenacionalnim ili državnim. Europske su zemlje, naime, iz Prvog svjetskog rata izašle s teškim posljedicama i na njih su slično reagirale – ideologijom obnove nacionalne moći pred kojom nestaju svi partikularni interesi, pa su i žene svoje 'ženske' ciljeve zamijenile spremnošću na žrtvu i ispunjenje dužnosti prema domovini i naciji. Nastupilo je vrijeme nacionalne solidarnosti i međunacionalnih sukoba, što je "rodnu borbu" odgodilo za pola

9 J. Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu*, 41-63; Branka Prpa-Jovanović, *Procesi modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom XIX i prve polovine XX vijeka, Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994., 361-366; Jelka Melik, *Pravo in ženska (1919-1959)*, u: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, Ljubljana 2004., 345-350.

10 Nataša Budna Kodrič, *Žensko gibanje na slovenskem do Druge svetovne vojne*, u: *Splošno žensko društvo 1901-1945. Od dobrih deklet do feministk*, Ljubljana 2003., 16-27.

11 Nicole Arnaud-Duc, *The Law's Contradictions*, u: Genevieve Fraisse, Michelle Perrot (ur.), *A History of Women in the West. Emerging Feminism from Revolution to World War*, knj. IV., Cambridge, Mass., London 1993., 86-87.

stoljeća. Sličan proces 'nacionalizacije žena' i napuštanja feminizma starije generacije odvijao se i u demokratskim i u fašističkim zemljama, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Italiji, Njemačkoj (kasnije i nacističkoj Njemačkoj), a revolucionarni ideali potisnuli su i ženske interese u Sovjetskom Savezu. Ne čudi da se politizacija žena posebice osjetila u višenacionalnim državama (Poljskoj, Kraljevini Jugoslaviji).¹²

Žene u Hrvatskoj prolazile su kroz isto iskustvo politizacije i 'nacionalizacije' kao i drugdje u Europi. Već to da su se počele zanimati za politiku (i politika za njih) i da su bile prihvaćene kao posebna društvena skupina koja ima vlastite interese, bez obzira što im neki ciljevi nisu stavljeni kao prioriteti na nacionalnoj razini, bila je velika novost.¹³

Prvo "narodna borba"

Na sastanku ženske organizacije HSS-a u studenom 1928. u Sunji, govorila je Marija Radić. Tri mjeseca nakon smrti svoga muža, karizmatičnog vođe Stjepana Radića, obratila se odlučno i jasno uzbuđenoj skupini žena. Govorila im je kako žene trebaju dobiti jednaka prava u javnom životu, obrazovanju i zapošljavanju i da im to jamči 7. točka programa HSS-a. U nastavku je, međutim, dodala da se radi "nenormalnih prilika" najprije treba boriti za "narodna prava" te da je stoga važno da žene "točno shvate" dužnosti i smisao ženskih organizacija. Pozvala ih je da se redovno sastaju (barem jednom tjedno), da čitaju novine HSS-a i razgovaraju o pročitanim (a novine su tih dana pisale isključivo o političkim pregovorima, ucjenama, spekulacijama, masovnim demonstracijama podrške vodstvu HSS-a i atmosferi na rubu eksplozije). Dodala je: "Samo svijesna žena može pomagati svomu mužu u narodnoj borbi, dok mu nesvijesna smeta."¹⁴ Cilj 'narodne borbe' bila je slobodna Hrvatska, a u tom trenutku nije bilo žene koja bi s većim autoritetom smjela reći da ženska prava trebaju dati prednost općim narodnim pravima. Mariji Radić nipošto se ne može predbaciti konzervativizam. Ova obrazovana i samosvijesna Čehinja dolazila je iz zemlje čiji je predsjednik svom prezimenu pridružio prezime svoje žene (pa mu je puno ime bilo Tomáš Garrigue Masaryk) kako bi – a to bi čak i danas bio drastičan način – pokazao da žena mora biti ravnopravna. Marija je bila dugogodišnja potpora Stjepanu Radiću u svim borbama i napadima, uzdržavala je obitelj u vremenima kada njega nije bilo (bio je često zatvaran), a njezini su članci tijekom 1920-ih najradikalniji (u okviru HSS-ove ideologije) pozivi na borbu za priznanje jednakog položaja ženama.

12 Bonnie G. Smith, *Changing Lives. Women in European History Since 1700*, Lexington, Mass., Toronto 1989., 397-402, 438-442; Françoise Thébaud (ur.), *A History of Women in the West. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, knj. V., Cambridge, Mass., London 1994., 17-20. Posebno tamo objavljen prilog: Anne-Marie Sohn, *Between the Wars in France and England*, *Isto*, 92-119. Autorica uspoređuje Englesku, u kojoj su žene dobile pravo glasa, s Francuskom u kojoj još nisu i – uz neke posebnosti – nalazi da je u obje zemlje prevladao pokret "natrag u kuhinju" i ideologija žene-majke (čak i u Francuskoj ljevici, koja se držala upute iz SSSR-a, nakon što se u 1930-ima i tamo počelo uzdizati majčinstvo).

13 Usp. M. Aerts, *Catholic constructions of femininity*, 267-268.

14 M., Osnutak ženske organizacije HSS u Sunji, *Narodni val*, 2/1928., 256 (6.11.1928.), 3.

Nakon atentata i Radićeve smrti političke su prilike samo pojačale ovaj 'poredak' između nacionalnog i rodnog. Revolt, napetosti i masovna podrška HSS-u obilježili su drugu polovicu 1928. godine. Žene više nisu mogle ostati postrance pa su učestalo pozivane da se organiziraju, jer su samo tako mogle biti "jaka potpora za ostvarenje naših narodnih ciljeva u prvom redu". U tim su presudnim trenucima trebale stajati uz muškarce, a tek kada se ostvari narodni program "zduženim silama poraditi na tom, da žene dobe pravo glasa, te da si tim otvore put k uspješnom političkom i socijalnom radu".¹⁵ Uspostavljena je jasna hijerarhija: prvenstvo političke borbe (a kada se osvoji politička vlast – na razini hrvatske autonomije - riješit će se i ostali zahtjevi) i organizacijska podređenost stranci (ženske organizacije samo preko HSS-a traže i mogu izboriti svoja prava).

Iskustvo diktature moglo je samo učvrstiti prvenstvo nacionalnih interesa. Kako je odmah po obnovi političkog života 1935. objašnjeno u nepotpisanom članku, za žene je žensko pitanje prvo, ali žene su samo dio naroda, koji povremeno treba usmjeriti sve svoje snage na druge probleme "o kojima ovisi budućnost i napredak čitavog naroda".¹⁶ Prihvatljiva logika davanja prednosti zajedničkim interesima nacionalne cjeline (u koje su uključeni i neki ženski interesi) nad pojedinačnim interesima samo jednog dijela naroda (posebni ženski interesi) nije dovođena u pitanje u cijelom razmatranom razdoblju.

Čak i nakon osnivanja Banovine Hrvatske, kada je HSS konačno ušao u vladu i dobio mogućnost samouprave u Hrvatskoj, stav žena prema 'ženskom pitanju' nije se promijenio. To se najbolje vidi iz njihove reakcije na inicijativu koja je došla od strane ženskih društava, koja nisu bila izravno vezana uz stranku. Naime, udruga Hrvatska žena sazvala je u studenom 1939. skupštinu na koju je pozvala sva ženska udruženja, a aktivirali su se i Udruženje akademski obrazovanih žena i Ženski pokret (koji se pretvara u Hrvatski ženski pokret¹⁷). Na skupštinu su bile pozvane i ženske grane HSS-a, ali one su odbile sudjelovati. Tom su prilikom objavile "Izjavu" u kojoj su objasnile da nemaju potrebe sudjelovati ni u kakvoj akciji, jer su im sva prava zajamčena programom HSS-a, a bit će ostvarena "kada tomu dodje vrijeme". Svoju političku zrelost nisu pokazivale borbom za vlastita prava, nego sviješću o pripadanju širem pokretu i poštivanjem stranačke discipline. To nam je znak da su se na odgovarajući način uključile u dominantan politički pokret onog vremena, a to je tada – kao i u cijeloj Europi – bio nacionalni.

Iz "Izjave" možemo razabrati da su žene prihvatile ono što se od njih očekivalo, a očekivalo se isto što i od drugih partikularnih skupina unutar 'hrvatskog seljačkog pokreta' (radnika, manjina, pa čak i pojedinih skupina seljaštva). Prvo je bila vjera u

15 Na sjednici Upravnog odbora zagrebačke ženske organizacije HSS-a 13.12.1928., Iz Ženske organizacije HSS..., *Narodni val*, 2/1928., 303 (23.12.1928.), 6.

16 U narodnoj službi, *Naša žena*, 1/1935., 39 (19.10.1935.), 1-2. Nesumnjivo je i opredjeljenje za punu jednakost žena: Žensko pravo glasa, *Naša žena*, 1/1935., 31 (24.8.1935.), 1-2.

17 Promijenili su ime 19.12.1939. na skupštini u klupskim prostorijama hotela Esplanade u Zagrebu, a raspravljalo se o potrebi feminističkog pokreta u Hrvatskoj i preprekama. Za predsjednicu je izabrana Paula Krasnik. *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1309 (21.12.1939.), 9.

vodstvo – da će ono znati procijeniti kada mogu pokrenuti reformu izbornog zakona, a one su u međuvremenu trebale na druge načine pomagati svojim muškarcima u borbi za nacionalna prava. Ovo govori i o visokom stupnju političke uključenosti i određene stranačke discipline, koju su postigle ženske organizacije vezane uz HSS. Drugo je bilo shvaćanje prirode biračkih prava. Kako su izjavile, po dotadašnjim bi zaslugama čak i na tom području (neizravnog sudjelovanja u politici) imale puno pravo odmah tražiti pravo glasa, ali sve što se napravilo držale su svojom dužnošću “prema domu, obitelji i narodu”, a ne zaslugom koju treba platiti. U tome su bile bliže konzervativnom shvaćanju politike kao dužnosti, nego neoliberalnom tumačenju politike kao prava. Treće je konačno uzdizanja nacionalne nad rodnom solidarnošću. Ogradile su se, pa čak i napale ženska društva koja su najviše tražila pravo glasa, a inače su “stajala po strani” ili čak bila protiv ‘hrvatskog seljačkog pokreta’. Objasnile su svoja polazišta: da se žene u HSS-u ne odriču svojih prava, ali “naučene na disciplinu, navikle svoje vlastite interese podvrgavati interesima cijeloga naroda, mirno čekaju, jer su naučile čekati, kada tomu dodje vrijeme” te da je gubitak vremena raspravljati o zajamčenim pravima, nego treba svim snagama raditi za narod (a to bi konačno mogle i one žene koje do sada nisu). Odgovorile su i na stalne pritužbe ženskih udruga tvrdnjom da se ne osjećaju zapostavljenima, te da im ne treba “nikakvih sufragetkinja” ni “emancipiranih” žena čiji se aktivizam kosi s “našom ideologijom” temeljenom na domu i obitelji. Žene koje nisu dijelile njihova uvjerenja postale su politički protivnici, a muškarci koji su bili na istoj političkoj strani spominjali su se uvijek kao “muževi, braća i sinovi”. Simbolika najbližeg roda, osoba s kojima žene vežu emotivno najdublji odnosi trebala je premostiti svaki mogući jaz i onemogućiti ‘rat rodova’.¹⁸

Dom i obitelj

Kao što su muškarci u ideološkom pojmovniku imenovani obiteljskim nazivima, slično su se i žene, članice ženskih organizacija HSS-a, oslovljavale međusobno kao “sestre”. Žena je stvarno izašla iz svog doma i uskih veza obitelji u novi dom – domovinu, i novu obitelj – naciju (ili barem ‘obitelj’ istomišljenika unutar nacije). Njezin ulazak u javnost bio je konačan, iako to što u nju nije ušla kao slobodni pojedinac (ostvarujući liberalni ideal – osobu oslobođenu spona svih ‘tradicionalnih institucija’, pa i obitelji) ponekad unosi zabunu. Doista, žene u organizacijama HSS-a zdušno su se suprotstavljale individualizmu liberalizma, radikalizmu feminizma, a ostao im je stran i komunistički partikularizam (prvenstvo klase).

Iako se nisu osjećale posebno pozvane raspravljati s općim ideologijama liberalizma i komunizma, u više su navrata osjetile potrebu pojasniti što ih sve razdvaja od sličnih, a opet toliko različitih ženskih pokreta. Tijekom 1920-ih, a i kasnije, jasno su se ograđivale od feminističkog pokreta. Izjednačiti se u “pravima, ponašanju,

18 Pavla Balenović, Suvišna akcija za žensko pravo glasa, *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1273 (15.11.1939.), 5.

odijevanju, zvanju” može biti zahtjev gradskih, obrazovanih, neudanih ili bogatih žena, a seljanke i radnice trebaju poštivanje na način kako ga uobličuje seljačka ideologija. U njoj su glavni pojmovi obitelj i dom, a žena samo preko majčinstva postaje “stupom društvenog života i poretka”. Pa kad se jednom uredi seljačka država, riješit će se i žensko pitanje, ali u tom duhu.¹⁹

Dvije suprotstavljene ideologije, feministička koja je izlazila iz revolucionarno-liberalne tradicije i seljačka, koja je – barem što se ženskog pitanja ticalo – bila nasljednica reformno-konzervativne, razlikovale su se u mnogočemu. Prva, naizgled radikalno-demokratska sa svojim ustrajanjem na tome da žene što prije dobiju politička prava i punu jednakost u društvu, obraćala se zapravo uskom krugu ženske elite, a svojim je ‘naprednim’ nastupom privukla više pozornosti kasnijih povjesničara, nego suvremenika.²⁰ Naime, hrvatska je međuratna stvarnost bila 70-80% seljaštva, siromaštvo koje je još prelazilo granice gladi, visoka nepismenost i tradicionalni patrijarhalni mentalitet. Svaka ideologija i stranka koja je željela prodrijeti i privući takav narod, morala je izgraditi jezik poruka koji je narod – onakav kakav je bio – mogao čuti. “Majka i dom”, pojmovi koji su našli put do ‘običnog čovjeka’ u predratnoj Hrvatskoj, inače su temeljni pojmovi za ženu u organski shvaćanom društvu. To što su bili u suprotnosti s liberalnim tumačenjem žene kao “čovjeka i građanina” lišenog svake rodne oznake, koji je prevladao u drugoj polovici 20. stoljeća, često je vodilo do krive ocjene ženskih pokreta, koji su se služili s njima.²¹ Osim toga, već je spomenuto da je pojam majčinstva postao središnjim pojmom međuratnih ideologija i u europskim zemljama s razvijenijom demokracijom.

Međutim, glavni protivnici HSS-ovske interpretacije ‘ženskog pitanja’ nisu bile druge građanske stranke (jer do stupnja rasprave na najvišoj zakonodavnoj razini nije ni došlo), a posebno ne marginalan feministički pokret. Na kraju, borba seljačke ideologije u velikoj je mjeri bila borba ‘sa samim sobom’, sa svojim članovima. I ovdje je sintagma ‘žena-majka’ poprimala pravi smisao. Naime, na što se mogla pozvati žena u društvu koje je njezin podređen položaj i isključenost iz javnih poslova držalo prirodnim i dobrim, i nije bilo raspoloženo prihvatiti apstraktne tvrdnje o jednakosti ljudskih bića? Većina žena nije imala ni imetka ni obrazovanja, pa nije mogla računati s ljudskim uvažavanjem ili strahom od moći. Ženino dostojanstvo i prava bilo je najlakše i najuvjerljivije braniti pozivajući se na osobno iskustvo sviju – dom i majku.

19 Vera Rogić, Hrvatski seljački pokret i žena-seljakinja, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 2, 2.

20 Sufražetski pokret pred Prvi svjetski rat nije bio demokratski kao što se to pretpostavlja te je, barem onaj britanski, tražio da se pravo glasa daje obrazovanim, gospodarski samostalnim i neudanim ženama. Glavne su predstavnice to držale umjerenim i stoga ostvarljivijim, iako su time stvorile paradoks pozivanja na demokraciju i istovremenog uskraćivanje demokratskih prava velikom dijelu žena. Osim toga, ni nada da će umjerenost pomoći da im zahtjev prode kroz Parlament, nije se ispunila. Kada su konačno dobile pravo glasa, dobile su ga sve. Martin Pugh, *The March of the Women. A revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage 1866-1914*, Oxford 2000., 24-27.

21 Naizgled pravednije liberalno tumačenje bilo je u raskoraku s praksom liberalnih stranaka 19. pa i početka 20. stoljeća – s časnim izuzetkom John Stuart Milla – koja je često bila manje raspoložena za ustupke ženama, nego ‘nazadnjački’ konzervativizam. M. Pugh, *The March of the Women*, 103-132.

Zanimljivo da je uloga majke tumačena više u smislu kulturne društvene reprodukcije, a manje biološke. Bilo je važnije istaknuti zadaću majke da u nacionalnom duhu poučava svoju djecu, nego govoriti da je nacionalni interes da ih rađa u što većem broju. Naime, u zemlji u kojoj je ograničavanje broja djece jedva počinjalo, pravi su problemi bili kako prehraniti ili zdravstveno zaštititi brojnu djecu te smanjiti njihov visok mortalitet. Jedino se za Slavoniju postavljalo pitanje “bijeke kuge”, ali nije bilo sustavne politike koja bi poticala rađanje, pa čak niti organizirane promidžbene kampanja, koje bi sugerirale izravno miješanje politike i ideologije u biološko majčinstvo.²²

Masovno uključivanje žena u politiku, slično muškim pokretima, vjerojatno je zateklo suvremenike. Upravo u tome je važnost umjerenosti ideoloških postavki. Pokazujući da se ograđuju od “destruktivnosti” feminizma ili egalitarističkog komunizma (koji je još podržavao borbu za prava žena), žene u politici su postale (ili postajale) prihvatljive većini. Kako je već zapaženo, ideologija je bila prilagođena ‘muškom’ svijetu, a djelovanje izgledalo ograničeno poimanjem ženske sfere, pa ipak ono što su radile uvelo je žene ‘na velika vrata’ u javni život.²³

Socijalna integracija

Borbu za prihvaćanje ideja o ženskim pravima i jednakosti dodatno je otežavalo to što je programsko načelo nedvosmisleno tražilo punu demokratizaciju i pravo glasa za sve žene. To je značilo ne samo za bogate i obrazovane ili barem donekle bogate i obrazovane, nego za sve – i one najsiromašnije i nepismene. Dobiti pristanak i podršku za to, bio je proces koji je tražio velik trud, upornost i vrijeme. Iz pisanja onih koji su se bavili ‘ženskim pitanjem’ (a bile su to pretežno žene, što ne treba tumačiti kao da ta manje važna tema nije zanimala muškarce, nego da su tako najbolje pokazivale da su ‘subjekt’ i da mogu same misliti i pisati) možemo vidjeti da je jednostavnost kojoj su težili, bila daleko. Uobičajeni ‘raster’ društvenih klasa i roda jasan je i ovdje. Seljanke je društveni položaj (klasa) odvajao od gradskih muškaraca, ali i žena, a tradicija od muškaraca na selu. No, ista je ‘križaljka’ vrijedila za građanke. Ono što je pokušavala ideologija HSS-a bilo je povezati razdvojene skupine predočavajući im na razne načine zajedničke interese. Naime, u krugovima (obrazovanih) građanki, postojao je primjetan oprez oko toga trebaju li sve žene dobiti pravo glas u isto vrijeme, odnosno jesu li potrebne “predradnje” da bi neke od njih mogle izaći na birališta. Nemoguće je previdjeti da su i same žene pisale kako je nižim staležima (tu su i seljačke žene) prvo potrebna prosvjeta, ne nužno sustavna i institucionalna, ali barem preko tečajeva.²⁴ Kod HSS-ovih ženskih organizacija nije bilo tog uvjeta, a nije ga ni moglo biti u ideologiji koja je bila zasnovana na uvažavanju vrijednosti

22 O odnosu žene i države (nacionalne ideologije) te pojmovima biološke i kulturne reprodukcije nacije vidjeti više u: N. Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 41-90.

23 Usp. Anne-Marie Sohn, *Catholic women and political affairs*, 242, 253-254.

24 Zlata Perlić, *Seljačka žena i pravo glasa*, *Naša žena*, 2/1936., 23 (16.7.1936.), 1-2.

sela i tvrdnjama da seljak treba bezuvjetno biti 'subjekt' javnog života. Osim toga, ni mnogi muškarci na selu ne bi zadovoljavali kriterije obrazovanja.

Kako bi seljačke žene približili gradu, isticali su njihovu kulturnu i nacionalnu ulogu. Koristili su pri tom već postojeću popularnost i zanimanje za nošnju i narodni vez te pokušavali objasniti da iza etnografskih artefakata stoje konkretni ljudi sa svojim poteškoćama i potrebama, koji zajedno čine društvenu skupinu (i to veliku) sa svojim pravima. U 1930-ima seljački pokret mogao se pohvaliti i nizom seljanki koje su se okušale u književnosti (zanimljivo je da su u 1920-ima upravo sa seljacima-književnicima pokušali otvoriti vrata grada i elitne kulture). Uz Maru Matočec u *Seljačkom domu* se javljaju Anica Strahinšćak, Anka Poljak, Marica Lovrenčević, Katica Drnić, Barica Janković, Emilija Budak, Marija Mihičić i ostale žene, koje su pokazale da imaju što reći. A to što su govorile tjeralo je grad da ih konačno sagleda u socijalnom (težak život, žena kao "patnica") i kulturno-nacionalnom kontekstu ("čuvarica hrvatskog jezika, običaja i sveg onog, što nas je kroz vijekove očuvalo tudjinskih otrova").²⁵

Do željenog se jedinstva nije stiglo, kao što možemo vidjeti iz poruka seljakinja na ženskoj skupštini za pismenost u listopadu 1940. godine. Većina govornica nije mogla sakriti razočaranje radi poluprazne dvorane i izostanka potpore gradskih žena, koja im je toliko trebala u teškoj borbi koju su vodile sa svojom patrijarhalnom sredinom. Pokazati jedinstvo i slogu sa ženama koje su imale ono što se moglo dojmiti tvrdoglavih protivnika žene u javnom životu – novac, obrazovanje, status – trebalo im je poslužiti kao važno oružje u toj borbi. Gorko su zvučale riječi Marije Žmirić kada je spomenula s koliko su nade i potrebe za podrškom seljačke žene došle na skup, a Milka Mišić je primijetila da je dobro što nije bilo nikoga drugog iz njenog kraja, jer bi rekli da "s vama seljakinjama cirkus i smieh izvode" što ne bi štetilo samo onome što je ona osobno postigla do tada nego i ugledu cijelog seljačkog pokreta. Najbolje je ono što je trebalo biti (a još nije bilo) sažela Jana Falica. Ona je jasno razložila što ih dijeli i upozorila da bi moralo biti jače ono što ih povezuje. U Zagreb su "uprte sve oči sela", započela je ističući integrativnu ulogu nacionalnog središta, a što se samih žena tiče, ako ih dijele "oprave" (odjeća, zapravo društveni status), ne bi se smjela dijeliti srca i duše, "jer smo – žene, i drugo, jer smo – Hrvatice".²⁶ Rodno i nacionalno konačno je trebalo nadvladati imovinsko-statusnu podjelu (stalež ili klasu).

Patrijarhat i žene

Na istom je skupu (u *Seljačkoj slozi* su preneseni svi govori, pa je to jedinstven izvor za 'žensko pitanje') većina optužbi ipak išla na račun tradicionalne sredine i muškaraca koji nisu mogli zamisliti da bi žena bila nešto više od radne snage. Boja Čurak

25 M. D. R. (Milica Devčić Radić), Hrvatska seljakinja na kulturnom polju, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 2, 3.

26 Javna skupština za pismenost, *Seljačka sloga*, 5/1940., 11, 280-297.

opisala je silne otpore njenim pokušajima da uči. Kada je počela, to se još držalo sramotom i muškarci (koji su imali vlast u obitelji) su se žestoko protivili njenim pokušajima. Kada je ipak naučila, “postala sam pravo ruglo, za to, što sam znala čitati i pisati”. U pozadini je, kako je rekla, bio strah (“tko će onda kopati i raditi kućne poslove”). Vremena su se ipak mijenjala, jer kada je u selu osnovan ogranak Seljačke sloge 1937. ona je izabrana za predsjednicu jer je “znala najbolje čitati i pisati, bolje od ženskih i mužkih”. Jana Falica je govorila o istom strahu da bi “žene postale mužem gospodari”, a kao i u svom djelovanju kod kuće, nastupila je pomirljivo i diplomatski (žena je “zamjenica u domu, kad nema muža, a kraj njega – drugarica”, podsjećajući sve na iskustvo I. svjetskog rata). Najteži je bio put Marije Žmirić iz splitskog zaleđa. Da bi uopće mogla govoriti na javnom skupu u svom kraju, morala su je pratiti dvojica uglednih HSS-ovaca (Marko Čondrić iz Livna i Karlo Krstulović iz Splita). Možda bi to donekle ublažilo otpor muškaraca da se nije upleo župnik. Na skupštini je uspio ‘preoteti’ posao opismenjivanja, a kasnije joj je još prišio najteže optužbe: nemoral i komunizam (da je “skitalica, koja se skita, koja pripada komunistom”), tako da je neko vrijeme morala bježati kad bi koga srela “da me kamen ne dohvati”. Žene su dugo odbijale učiti čitati (što je bio najprihvatljiviji i očigledno koristan vid uključivanja u život izvan kuće), jer su im muževi prijetili posebno neugodnim tjelesnim kažnjavanjem (da će im slomiti nos, a “šta je to grdnije vidit nego čovika ili ženu bez nosa!”). Danas se čine nevjerojatnima njezini opisi ‘podjele’ posla, u kojoj su svi teški poslovi padali na ženu, ali zato je lakše razumjeti reakcije muškaraca. Za njih je svako traženje do tada zapostavljenih (i nerijetko zlostavljenih) žena za jednakošću (“Mi ne tražimo da budemo prve, nego da idemo korak s vama.”), shvaćano kao zahtjev za preokretom – kao da od tada žene žele vladati. Milka Mišić ukazala je na još nešto što ne treba zaboraviti. Patrijarhalno društvo nisu činili samo muškarci, nego i žene, pa nije bila rijetkost da su otpor promjenama pružale i one. Mara Matočec na kraju je sažela stav seljačke ideologije prema tradiciji – treba poštovati tradiciju, stare običaje i moral, ali razumno. Običaje i moral koji su postali prepreka boljem životu i očuvanju narodnosti (hrvatstva) treba ostaviti prošlosti.²⁷

Ovdje je možda prilika istaknuti da – koliko god se podrazumijevalo da je “dobra majka i žena” moralna, vjerna (pa i pobožna) – ideologija koju se može iščitati zapravo je laicistička. Kao što je i HSS u svojim programskim načelima prihvatio liberalno razdvajanje crkve i države i u praksi učinio sve da smanji utjecaj crkve kao institucije na političko ponašanje svojih birača (ne niječući važnost vjere), tako ni ‘ženska ideologija’ nije spominjala Božju intervenciju na rodnu hijerarhiju ili pozivala na držanje strogih moralnih načela.²⁸

27 Javna skupština za pismenost, *Seljačka sloga*, 5/1940., 11, 280-297.

28 Usp. Anne-Marie Sohn, Catholic women and political affairs, 248-251; Tina Bahovec, “Pomoćnica naj je možu ne samo u družini, marveč tudi v večjem, nardonem življenju”. Podobe koroških Slovenk in Slovecev v medvojnem času, *Zgodovina za vse*, 11/2004., 2, 83-100.

Nije se moglo očekivati brze pomake u duboko tradicionalnome mentalitetu, ali uporni rad i autoritet stranke koja je iza sebe imala 90% biračkog tijela, te primjer prvih žena koje su se osmjelile nastupiti javno, učinili su svoje tijekom gotovo dva međuratna desetljeća. A kako se teško počinjalo najbolje nam može dočarati sjećanje Mare Matočec na njen prvi javni govor. Bilo je to na skupštini HRSS-a²⁹ u Korpivnici 1921., kada je Stjepan Radić zatražio da i ona govori. Usprotivio se lokalni stranački zastupnik, jer “babama ne treba dati govoriti”. Živo se sjećala kako je temperamentni Radić planuo i presjekao otpore riječima: “Tko je proti ženama, ne pripada k nama niti k našem programu!”. Nakon toga je Mara održala svoj prvi javni govor. Nama je zanimljiv još jedan detalj: prije nje govorila je Olga Barić, gradska i obrazovana žena, čemu se nije nitko pokušao usprotiviti.³⁰ Još jednom nam dojmovi Mare Matočec mogu poslužiti da si predstavimo s kakvim se sve situacijama moralo računati u promicanju novih ideja. U rujnu 1937. posjetila je Bosnu i održala niz sastanaka sa seljankama (Hrvaticama i muslimankama), čiji je težak položaj zapanjio čak i nju navikli na životne tegobe. Kako su joj pričale, tamo se još uvijek ravnalo “po turskom običaju, da se žena drži za nešto niže”, pa je bilo revolucionarno reći čak i ono što im je govorila (a bilo je umjerenije nego što je to radila u Hrvatskoj): “Ni smo mi žene za politiku, ali kao žene i majke moramo biti prosvijećene, da budemo pomoć muževima i sinovima u narodnom poslu.”³¹

Veliki pomak u nekim je krajevima bilo izboriti za žene dopuštenje da odu na tečaj opismenjivanja, ali uporno ponavljanje da žene trebaju neko obrazovanje, da moraju sudjelovati barem u nekim vidovima javnog života, počelo je donositi prve plodove. I u najzabitijim krajevima moglo se susresti ženu koje je učila čitati i pisati, a u glasilima stranke i sami su seljaci počeli pisati o ženskim pravima, što svjedoči da promicanje ideje više nije bilo na početnom stupnju, kada o njoj pišu samo svjesni aktivisti. Tako je Franjo Tomašković, predsjednik općinske organizacije HSS-a iz Dežanovca (Daruvar) pišući o narodnom suverenitetu dodao da “ne bi ništa imao protiv toga” da i žene glasuju, osobito udate i majke i da imaju pravo odlučivati o sudbini doma, djece i domovine.³² Možda autor nije najispravnije razumio načelo pune ravnopravnosti, ali ipak je to bio glas ‘odozdo’ koji je svjedočio o prihvatanju žene u politici (osim toga, članak je objavljen na prvoj stranici *Seljačkog doma*, glavnog glasila za selo, što je imalo određenu težinu). Naravno, iz samog vrha stranke svako se malo podsjećalo da žene čine preko pola naroda i da je narod slobodan tek onda kada su žene uključene u “narodni posao” (kako je u ime V. Mačeka na skupštini za pismenost 1940. poručio tajnik HSS-a Juraj Košutić).³³

29 Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) promijenila je 1925. ime u Hrvatska seljačka stranka (HSS).

30 M. Matočec, Žene i politika, *Naša žena*, 3/1937., 1 (1.1.1937.), 8-9.

31 *Seljački dom*, 25/1937., 40 (16.9.1937.), 7; M. Matočec, Dojmovi s puta po Bosni, *Seljački dom*, 25/1937., 43 (7.10.1937.), 2-3.

32 F. Tomašković, Gdje o svemu odlučuje narod..., *Seljački dom*, 25/1937., 52 (25.11.1937.), 1-2.

33 Borba protiv nepismenosti, *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1603 (15.10.1940.), 8.

Zašto bi žena trebala biti ravnopravna muškarcu?

Politički razlozi. U širokom krugu pristaša HSS-a moglo se naći zagovornika ali i velik broj onih koji su tek trebali prihvatiti ideju da bi im žene mogle biti ravnopravni partneri. Mariju Radić posebno je pogađalo što ni članovi stranke ne shvaćaju ozbiljno, ono što je već godinama u programu (a čime bi se mogli staviti uz bok najnaprednijim idejama u Europi).³⁴ Znajući za to, u više je navrata polemizirala s uvriježenim tezama kojima se osporavalo ženama sposobnost za odgovoran posao birača. Bile su to teze poznate u desetljećima dugoj borbi za prava žena, ali prije toga i za prava svih muškaraca. Naime, isti su se razlozi nekada navodili da se dokaže neopravdanost davanja prava glasa nižim slojevima, “malim” ljudima. Preneseno na žene, pozivalo se na njihovu podložnost utjecaju, odnosno tvrdilo se da bi ionako glasovale kao muževi. Drugi je argument bila neobrazovanost. Marija Radić stoga je upozorila da i siromašni muškarci često pod utjecajem agitacije ili materijalnih interesa krivo glasuju, a što se tiče obrazovanja, tvrdila je da nije rješenje ne dati pravo glasa, nego omogućiti bolje obrazovanje i obavješćivanje. Bila je svjesna da zapreku tradicionalnog mentaliteta ne treba uklanjati samo iz svijesti muškaraca. Naime, vrlo je dobro uočila da i same žene u tom trenutku nisu imale velik interes za politički angažman, pa čak i građanke, koje su imale više slobodnog vremena, bile obrazovanije i kojima su bile dostupnije novosti iz svijeta politike. Naime, njihov svjetonazor nije oblikovala samo tradicija, nego i moderni mediji, koji su izbjegavali svaki spomen ženskih prava. Zabrinjavajuće je bilo što su i ženski listovi bili “neozbiljni” i pisali uglavnom o modi i domaćinstvu, a ne i o ženskim pravima. Nije ih spominjala čak ni većina ženskih organizacija, a taj su propust trebale ispraviti HSS-ove ženske organizacije, neprestano djelujući i na žene i na javnost.³⁵ Drugom je prilikom istaknula i ulogu ‘društvenog očekivanja’ na oblikovanje svijesti i ponašanja pojedinaca. Napisala je da bi se žene ozbiljnije zanimale za život oko sebe kad bi im se omogućilo obrazovanje kao muškarcima i kad bi ih se prestalo gledati kao bića koja se zanimaju samo za “toaletu”.³⁶ Borbu protiv omrznutog građanskog ideala bespomoćne žene koja treba izgledati lijepo i držati se kuće, Marije Radić je nastavila i u 1930-ima. Na osnivanju Hrvatskog srca u Osijeku 1936. pročitano je njezino pismo u kojima kao ciljeve udruge navodi: ravnopravnost te “kulturno podizanje i političko osvješćivanje”. Žene moraju poraditi i na tome da nestane tip “žena-lutka” i da na njezino mjesto dođe “žena-kućanica, dobra družica svog muža i dobra majka...čuvarica i lučonoša” naroda.³⁷ ‘Žena-kućanica’ pri tom je dobra

34 Primjerice, stari HSS-ovac A. Jemrić sjećao se da je Stjepan Radić na svakom skupu pozdravio i žene, međutim spominjanje ženske ravnopravnosti protumačio je kao da je Radić time mislio “da same odlučuju o onome što se tiče žena i djece”. Shvaćao je da je ženska uloga potpore mužu važna (on je s njome “srčaniji i otporniji”), pa se, prema Jemriću, radi toga ni Maček “ne protivi” ženskom pravu glasa i ravnopravnosti. A. Jemrić, Žena u službi svoga naroda, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 3, 2.

35 mr (Marija Radić), Žensko pravo glasa, *Narodni val*, 1/1927, 9 (27.7.1927), 2.

36 mr (Marija Radić), Još o ženskom pravu glasa, *Narodni val*, 1/1927, 17 (5.8.1927), 2.

37 Izaslanice središnjice zadruge “Hrvatsko srce” u Osijeku, *Hrvatski list*, 17/1936., 312 (9.11.1936.), 8.

gospodarica koja obavlja svoj dio posla za obitelj (što je doduše trebala biti i žena iz građanskog modela obitelji³⁸), ali je jednako tako prisutna i u javnosti, u mjeri u kojoj joj postojeće okolnosti to dopuštaju.

Upravo žena iz skupine onih koje su bile glavnim argumentom protivnika ženskih prava, seljanka Mara Matočec, oblikovala je vjerojatno najliberalniju tvrdnju, a da pri tom nije negirala ulogu majčinstva, doma i dužnosti. Daleko od svakog feminizma, i ne znajući, zagovarala je žene na način na koji im je prava potvrdio Ustav Sjedinjenih Američkih Država. Oduzeti ženama pravo da gledaju, prate i izriču svoj sud o politici – zapisala je jednom prilikom – to je najdublja povreda prava čovjeka, njegove slobode (koja za nju nije prirodno pravo, nego Božji dar),³⁹ iznenađujuće slično američkom Ustavu koji, za razliku od europskih ne ‘daje’ prava nego jamči da (prirodna) prava nikome neće biti uskraćena, u ovom slučaju na temelju rodne razlike.⁴⁰

Gospodarski razlozi. Kako se isticalo, seljanke i radnice trebale su steći poštovanje preko svoje uloge u obitelji i domu, a iza obitelji i doma podrazumijevao se ženin težak rad. Iako su navedene vrijednosti bile upravo one koje je zastupao konzervativizam, pod njima treba prepoznati moderno načelo korisnosti, koje je još u 18. stoljeću postalo argumentom za stjecanje politička prava. Već je spomenuto kako su Marija Radić i Mara Matočec, a s njima i brojne druge, u svakoj prilici upozoravale na nenadomjestivu gospodarsku ulogu seljačke žene, ali i na to da na temelju toga nisu tražile izravna politička prava, nego “poštovanje”. O položaju seljačkih žena gotovo je u svakom svom predavanju ili javnom nastupu govorila M. Matočec. Isticala je koliko one znače u gospodarstvu, koliki su tereti na njima (zbog čega zaslužuju svako poštovanje), ali i da žena više ne može biti dobra ako ostane samo na tome. Vremena su se promijenila i muškarac ju je trebao uz sebe u svojim novim obvezama – politici, a tu ju je trebala i domovina kao onu koja odgaja djecu.⁴¹ Javno djelovanje postala je samo njena nova dužnost, u kojoj je opet mogla biti korisna muškarcima (i društvu). Borba za afirmaciju seljačkih žena nije bila teža od nastojanja da se izbori ravnopravnost s onima u gradu. Naime, poratno je doba obilježila (barem što se tiče povijesti žena) pojava sve većeg broja zaposlenih žena i njihovi problemi.⁴² Uz to što u Kraljevini SHS / Jugoslaviji nisu dobile pravo glasa, bile su diskriminirane i u zapošljavanju. U historiografiji je u više navrata spominjano da su im ostala nepristupačna sva tri

38 Dom i obitelj su shvaćeni kao posao (kućanski poslovi, briga o djeci, nadgledanje slugu, vođenje kućnog proračuna, te društvene obveze vezane uz obitelj), pa otuda i brojni priručnici koji poučavaju ženu kako ga što bolje obaviti. Bonnie G. Smith, *Changing Lives*, 183-188.

39 M. Matočec, *Žene i politika, Naša žena*, 3/1937., 1 (1.1.1937.), 8-9.

40 Vidjeti: Ustav Sjedinjenih Američkih Država, 19. amandman (1920.). Mary Beth Norton et al., *A People and a Nation*, Boston, Toronto 1996., Appendix (A-16).

41 M. Matočec, *Žene će izvršiti svoju dužnost, Seljački dom*, 25/1937., 11 (11.3.1937.), 4.

42 D. Peić-Čaldarović, Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918.-1941.), *Časopis za suvremenu povijest*, 29/1997., 3, 491-503.

aspekta vlasti – zakonodavna, izvršna i sudska.⁴³ HSS je dosljedno zastupao načela proširenja ženskih prava u rijetkim skupštinskim raspravama. Tako su u svibnju 1928. zastupnici Seljačko-demokratske koalicije u Narodnoj skupštini ustali protiv prijedloga zakona da žene ne mogu biti suci. Govorili su Đuro Basariček (HSS) i Svetozar Pribičević (Samostalna demokratska stranka), pozivajući se na usporedbu s drugim, razvijenim zemljama (gdje su žene mogle biti ministri, gradonačelnici, kraljice) te na stari argument da su za neka područja sudovanja žene bolje (maloljetnici i sl.).⁴⁴

O zaposlenim je ženama pisala i M. Radić, upozoravajući da je sve više neudanih i onih koje moraju raditi.⁴⁵ Žene koje su postajale hraniteljice ili su-hraniteljice obitelji, zasluživale su i neka prava. Doduše, u prilikama u kojima su žene teže zapošljavane, prve otpuštane, a na poslu manje plaćane, borba se često svodila na traženje prava na rad. Zanimljivi su i rezultati ankete koju je 1939. proveo časopis *Hrvatica*. Ženama su postavili pitanje što bi izabrale, posao ili da budu žene i majke. Od 1.751 odgovora niti jedna nije izabrala samo karijeru.⁴⁶ To je moglo umiriti patrijarhalnu, ali i suparničku sredinu.

Biološki razlozi. Čak i odani HSS-ovci poput A. Jemrića nisu mogli preći preko duboko usađenog osjećaja o različitosti. Nastojeći poduprijeti izlazak žena u javnost (kako je rekao, vremena se mijenjaju i žene počinju pratiti događanja, stoga je potrebno da ih ispravo razumiju te da se i njihova energija iskoristi za ciljeve seljačkog pokreta), ipak je ženu odredio kao emotivniju. Ona se teže “ispravno orijentira u vremenu jer je lakše uzbudljiva”, a u politici trebaju trijezne prosudbe. Objasnio je to time što su žene stoljećima živjele samo u kući, znači da je biološku razliku prihvatio i kao društveno-povijesno uvjetovanu, a ne vječnu. Dao je i rješenje – žena se mora “izgraditi” (najbolje putem svojih organizacija, Hrvatskog srca).⁴⁷

I žene su priznavale biološku razliku, ali za njih ona nije predstavljala prepreku, štoviše, mogla je postati i prednošću u određenim poslovima. Tako je Zdenka Smrekar u predavanju održanom u Osijeku 1936. napomenula da žena u narodnu borbu ima dužnost ugraditi svoje posebne osobine – požrtvovnost, ustrajnost, izdržljivost, nesebičnost.⁴⁸

43 Jelka Melik, Pravo in ženska (1919-1959), *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, Ljubljana 2004., 346-347.

44 Zapostavljanje žene u zakonima, *Narodni val*, 2/1928., 115 (17.5.1928.), 3.

45 Osvrt na kritiku predavanja M. Corbett. M. Radić, Mrs Corbett i Mme. Malaterre Seller o ženskom pravu glasa, *Narodni val*, 2/1928., 136 (14.6.1928.), 2.

46 Ženski hranitelji u obitelji, *Hrvatica*, 2/1940, 8, 2.

47 A. Jemrić, Žena u službi svoga naroda, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 3, 2.

48 Predavanje gđe dr. Zdenke Smrekar, *Hrvatski list*, 17/1936., 163 (15.6.1936.), 7; Velika ženska skupština u Osijeku, *Nаша žena*, 2/1936., 22 (1.7.1936.), 18-19.

“Samo organizirane žene mogu biti jaka potpora za ostvarenje naših narodnih ciljeva”: Ženske organizacije

U međuraću su u Hrvatskoj djelovale stotine građanskih udruga, prosvjetnih, kulturnih, sportskih, vatrogasnih, humanitarnih i dr. Znatan broj među njima činila su ženska društva, od kojih su neka bila povezana i u šire saveze.⁴⁹ Najjače takvo društvo u Hrvatskoj bila je Hrvatska žena osnovana 1921. godine. Već prve godine imala je 10 podružnica s velikim brojem članica. Primjerice, u Brodu na Savi učlanilo se čak 300 članica čime je odmah postala najjače brodsko društvo. Iako je od početaka imala jasno nacionalno opredjeljenje, pa je čak tijekom 1920-ih imala problema zbog sudjelovanja u manifestacijama H(R)SS-a, a u 1930-ima davala podršku širokom pokretu koji je predvodio HSS, nije bila izravno povezana sa stranačkom organizacijom, pa ovom prilikom nije uključena u istraživanje.⁵⁰ Obrađene su samo ženske organizacije koje su osnivanjem, programom i članstvom bile izravno povezane sa strankom.

Ženske organizacije HSS-a

Najizravnije su stranku pratile “ženske organizacije HSS-a”. Naziv im govori da su bile zamišljene kao posebni ženski odjeljci političke stranke. Međutim, budući da nisu imale ista politička prava, njihov je rad nužno poprimio druge oblike.

Prve su organizacije osnovane u Zagrebu u ožujku 1927., a navodno su im prethodile slične organizacije po selima “gdje se našla koja svjestnija žena, koja je svoje drugarice znala oko sebe okupiti” (vijest koju bi svakako trebalo provjeriti, jer se HSS volio dičiti time da poticaji za njegove djelatnosti dolaze od sela i da mu nisu nametane od grada). Organizacija je imala i svoje sekcije: političku, prosvjetnu, feminističku, socijalnu. Kada je u srpnju 1927. pokrenut stranački politički dnevnik *Narodni val*, sadržavao je već od drugog broja “Ženski listak”, posebni prilog za žene. U njemu su i donijeli vijest o ženskoj organizaciji HSS-a u Zagrebu, koja je tada radila već četiri mjeseca. U međuvremenu su si žene uspjele osigurati prostori u Seljačkom domu i pomogle organizaciju uspješne izložbe narodne umjetnosti (svibanj 1927.). Na izložbi su se aktivirale zahvaljujući tome što su neke članice istovremeno bile i u Seljačkoj slozi, koja je bila njezin pravi pokretač. Krajem travnja 1927. priredile su u Seljačkom domu čajanku, na kojoj je predavanje održao osobno Stjepan Radić, a završila je zabavom u dvorištu. Kao što je bilo uobičajeno, prihod je sakupljan za neku svrhu. Ovaj je puta ona bila potpuno politička – za predstojeće skupštinske izbore (sakupile su prilično veliku sumu: 4.000 din). Kako se organizacija širila, počele su se osnivati podorganizacije po zagrebačkim četvrtima. Ženska

⁴⁹ Dubravka Peić-Čaldarović, Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena, 491-493.

⁵⁰ Lucija Benyovsky, Društvo “Hrvatska žena”, *Marulić*, 26/1993., 5, 747-750. O Brodskoj podružnici: *Hrvatska zajednica*, 3/1922., 5 (4.2.1922.), 1.

organizacija HSS-a ugledala se na muške kolege i redovno je četvrtkom održavala sastanke upravnog odbora, a sve su se članice okupljale prvi četvrtak u mjesecu.⁵¹ Početkom zime otvorile su tečaj za nepismene u školi kod Sv. Duha, čime su se samo pridružile još jednoj djelatnosti Seljačke sloge. Ove šture vijesti ipak ponešto govore o prvim danima rada. Iako naziv i organizacija (sekcije) nagovještaju jak politički angažman, nabrojene djelatnost više podsjećaju na uobičajena ženska društva – ča-janke, predavanja, izložbe. Najbliže politici bila je namjena prihoda sa zabave (za izbore). Osim toga, zanimljivo nam je vidjeti da su iste žene mogle istovremeno biti u dvije stranačke ženske organizacije (o Seljačkoj slozi kao organizaciji koja je također okupljala žene, bit će još riječi) te da su one od početaka razmišljale o suradnji.

Nakon zagrebačke organizacije osnovana je i ženska organizacija HSS-a u Splitu. Iako je tamo HSS imao daleko kraću tradiciju djelovanja nego u drugim hrvatskom gradovima,⁵² požurili su se (možda i zbog toga) ojačati svoj rad i uključivanjem žena. Koliko se polagalo do osnivanja ženskih organizacija govori i podatak da su na osnivačkoj skupštini bili prisutni potpredsjednik HSS-a Josip Predavec te predvodnici političkog pokreta HSS-a iz Splita i kotara, koji su i sazvali sastanak žena.⁵³

Rad ženskih organizacija pratio je ritmove političkog života u državi. Na sastancima se govorilo o tekućim zbivanjima, pa je tako pred općinske izbore krajem 1928. tajnik splitske kotarske organizacije HSS-a Giunio govorio o njihovoj važnosti te o radu ženskih organizacija. Nakon njega je "gdjica" Lelas održala predavanje o inteligenciji i seljaštvu. Slijedila je otvorena rasprava, upravo kao na 'muškim' sastancima.⁵⁴ Na govornicu su počele dolaziti i žene, progovorile su i o do tada 'muškim' društvenim i političkim temama, a nakon predavanja mogle su u raspravi pokazati da imaju i svoje mišljenje.

Ženski su sastanci postale prave političke manifestacije, kao što je to bilo u Sunji. Tamo je ženska organizacija osnovana neposredno iza atentata, a na svečanu sjednicu u studenom 1928. došle su Marija Radić (udovica Stjepana Radića) i predstavnice središnjice u Zagrebu. Predsjednica Marica Marčinko i veći broj članica dočekali su ih na kolodvoru, selo je bilo iskićeno zastavama, u prozorima se moglo vidjeti Radićeve slike, a pred kućom gdje je bio sastanak s jedne se strane poredao niz žena, a s druge mladića. Na sastanku su pred preko 200 žena govorile samo žene: Marčinko, Radić, Hitrec, Devčić. Gošće iz Zagreba zaključile su da sunjska organizacija može poslužiti kao uzor dugima koje dugo postoje "a vrlo malo se čuje o njihovom radu".⁵⁵ Zanimljivo je da je ikonografija u potpunosti odgovarala 'muškim'

51 Rad ženske organizacije HSS u Zagrebu, *Narodni val*, 1/1927., 2 (19.7.1927.), 7.

52 Hrvatska seljačka pobjeda u Splitu, *Narodni val*, 2/1928., 268 (20.11.1928.), 3.

53 Za predsjednicu je izabrana Katica Vigurić, a tajnica je postala Marija Papareta. K., Konstituirajuća skupština ženske organizacije HSS u Splitu, *Narodni val*, 2/1928., 124 (30.5.1928.), 5; *Narodni val*, 2/1928., 127 (2.6.1928.), 5.

54 Iz Splita, *Narodni val*, 2/1928., 259 (9.11.1928.), 5.

55 Izabran odbor: predsjednica Marica Marčinko, potpredsjednica Katica Repustić, tajnica Marica Hužić, blagajnica Antonija Dugač, članice: Marica Dombović, Katica Vidalić, Barica Dugač, Jagica Ivančić, Marica Kušković, Marica Čeak, Katica Videković, Paulina Dugač. M. Radić, Ženska organizacija HSS u Sunji, *Dom*, 22/1928., 45 (7.11.1928.), 5; M., Osnutak ženske organizacije HSS u Sunji, *Narodni val*, 2/1928., 256 (6.11.1928.), 3.

političkim sastancima: dočeci, ukrasi, slike političkih vođa, žene – i to njih preko 200 - u “svojim lijepim narodnim nošnjama” (koje su tada postajale znakom pripadanja seljačkoj stranci) i govori. Opaska da ima i drugih organizacija, koje nisu bile dovoljno aktivne, govori nam i o problemima aktiviranja žena na novi način.

Ne začuđuje da je najaktivnija vjerojatno bila zagrebačka organizacija, koja je pokušala uspostaviti vezu i s drugim ženskim organizacijama te iskoristiti svaku priliku za afirmaciju svog pokreta. Tako se u listopadu 1927. pridružila naporima Ženskog pokreta, koji je nastojao dobiti podršku raznih ženskih udruga za svoje razmjerno radikalne ciljeve (radilo se o ‘lijevom’ pokretu žena-intelektualki). Iako s njima nisu imale previše zajedničkoga (o čemu je već bilo govora) ipak su se spremno odazvale i došle na skupštinu ženskih udruga u Zagrebu.⁵⁶ Središnja tema skupštine bilo je pravo glasa, ponovno aktualizirano uoči skupštinskih izbora. Međutim, skup je doživio fijasko. Iako su same izjavljivale (a historiografija preuzela) da su zadovoljne odvijanjem skupštine, izgleda da je bila slabo posjećena, jer su je – kako je nehotice ironično objašnjeno – zakazale za nedjelju dopodne, kada je većina žena kuhala. Skupština je prihvatila rezoluciju kojom se na temelju § 70 Ustava tražilo opće i jednako, aktivno i pasivno pravo glasa. Rezolucija nije imala posebnog odjeka.⁵⁷

Ženska organizacija HSS-a još je jednom sudjelovala u akcijama Ženske udruge, a tom se prilikom moglo jasnije vidjeti da do suradnje nije došlo radi istovjetnosti stavova. Naime, u Zagrebu je u svibnju 1928. boravila Margaret Corbett Ashby, predsjednica Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa i za jednaka građanska prava, čiji je član bio i Ženski pokret. U dočeku su sudjelovale i članice ženske organizacije HSS-a, koje su u plan posjeta ubacile i jedan dan posjeta selu, kako bi se gošći prikazao i položaj seljačke žene (podsjećajući neprestano da one čine veliku većinu hrvatskih žena).⁵⁸ Organizirale su posjet Bačunu (gdje im je pomagao ugledni kulturni radnik Seljačke sloge Stjepan Novosel), ali su gošće kasnile jedan dan, pa su u Bačun otišle predstavnice domaćih ženskih udruga. Izgleda da i njima ovaj posjet nije bio ništa manje neobično iskustvo nego bi to bio Engleskinjama, jer su bile iznenađene i oduševljene onim što su vidjele (u ime ženske organizacije HSS-a vodila ih je i održala im govor Julka Patrijarh⁵⁹). Odlučne žene iz HSS-ovske udruge ipak nisu odustale i idući su dan na predavanje u Sabornici dovele seljanke iz Bačuna, da pokažu kako se i seljačke žene priključuju pokretu osvješćivanja ženskih prava. Žene su pratili i muški članovi zbora (pjevali su “Lijepu našu”), a govorio je Stjepan Novosel.⁶⁰ Stejeće se dojam da je u tom trenutku bila važnija međunarodna promocija seljačkog pokreta, stranke i ideologije, nego samo ženska prava.

56 Na isti dan 9.10.1927. organizirani su slični ženski skupovi u više gradova Kraljevine SHS. J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 178-193; A. Feldman, *Proričući gladnu godinu*, 236-238.

57 Za žensko pravo glasa, *Narodni val*, 1/1927, 72 (11.10.1927.), 6.

58 Dolazak glasovite pobornice za ženska prava u Zagreb, *Narodni val*, 2/1928., 116 (19.5.1928.), 7.

59 U novinskim tekstovima prezime su pisali na oba načina – Patriarch i Patrijarh.

60 M. Bartulica, Svjetski ženski pokret, *Dom*, 22/1928., 22 (30.5.1928.), 4; Boravak pobornica za žensko pravo glasa u Zagrebu, *Narodni val*, 2/1928., 120 24.5.1928.), 3-4.

Ovdje možemo spomenuti da je korištenje svake prilike za međunarodni istup razumljivo. Naime, svim organizacijama vezanim uz HSS sustavno su onemogućavane međunarodne veze pa su se one svodile na kontakte s hrvatskim iseljeništvom. Istovremeno su 'lojalne' udruge i savezi, poput Narodnog ženskog saveza i Alijanse ženskih pokreta, slobodno surađivale i sudjelovale na međunarodnim konferencijama ženskih udruga. Međunarodne veze onemogućavane su i nakon 1935. godine. Kada je u potkraj 1936. u Dubrovniku održavan međunarodni Ženski kongres, skandal oko izložbe ženske književnosti nije bio jedini koji je pratio susret. Naime, izaslanice Hrvatske žene i Hrvatskog srca nisu bile puštene na skup, jer ove organizacije nisu bile članice Jugoslavenskog ženskog saveza.⁶¹

U značajnim događajima u ljeto 1928. žene su postale 'vidljive' i u najvažnijim političkim manifestacijama. Bile su pozvane držati počasnu stražu uz odar lipanjskih žrtava,⁶² a priredile su i komemoracije za ubijene zastupnike.⁶³

Nakon Radićeve smrti pokušalo se osnažiti i ženski pokret objedinjavanjem raznih ženskih društava u Hrvatski ženski savez (prosinac1928.). Poticaj su dale Ženska organizacija HSS-a, Hrvatska žena i Društvo Katarina Zrinska, čije su se predstavnice sastale u studenom 1928. kako bi pretresle glavne probleme dnevne politike (i posebno da bi osudile Danicu Bedeković i Zlatu Kovačević-Lopašić,⁶⁴ koje su "bez privile" samovoljno "zastupale" hrvatska ženska društva na proslavi proboja solunskog fronta u Beogradu). Slijedila je šira konferenciju na koju su došle predstavnice Ženske organizacije HSS-a, Hrvatske žene, Katarine Zrinske, Napretka, Udruge hrvatskih učiteljica, Materinstva, Lige za zaštitu djece, Hrvatske žene iz Karlovca. Složile su se oko istupanja iz Narodnog ženskog saveza (državnog, jugoslavenskog karaktera) i potvrdile osudu dviju "samozvanki", koje su tom prilikom isključene iz prisutnih društava.⁶⁵ Ovim je sastancima priređen i završni korak – osnivanje Hrvatskog ženskog saveza (HŽS). Ono je provedeno, vjerojatno ne slučajno, na Dan ujedinjenja (1.12.1928.) u zgradi Sabora. Iako u tom trenutku u njoj nije djelovalo ovo najviše autonomno, državno tijelo Hrvatske, ipak su žene ušle u zgradu gdje je, barem

61 Dubrovački načelnik dr. Bracanović na zabranu je odgovorio demonstrativnim otkazivanjem banketa, a hranu u vrijednosti od 21.000 din podijelio je sirotinji. Seljaci u nošnjama iz dubrovačke okolice (koji su htjeli pokazati sudionicama seljačku kulturu), otpatili su žene do vlaka i otišli iz grada. *Hrvatski branik*, 2/1936., 45 (7.11.1936.), 2; O problemima autorice izložbe Elze Kučerove vidjeti u: A. Feldman, Proričući gladnu godinu, 243-245.

62 Zbog važnosti događaja čak su navedene poimence: Gizela Hitrec, Vjera Vidali, Lora Sveško, Anka Turčić, Marica Devčić, Barka Šarinić, Katarina Maršić, Jelka Torbar, Vera Quiquerez, Vera Tomić. Čast Hrvaticama, *Narodni val*, 2/1928., 148 (28.6.1928.), 6.

63 Sjeme slobode. Komemoracija lipanjskim žrtvama, *Narodni val*, 2/1928., 154 (6.7.1928.), 3; Svečana komemoracija ženske organizacije HSS, *Narodni val*, 2/1928., 195 (24.8.1928.), 4.

64 Kada je 1919. osnovan Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Jugoslavenski ženski savez) koji je trebao biti krovna udruga za sva ženska društva u državi, za potpredsjednicu je izabrana Zlata Kovačević-Lopašić (predsjednica je bila Leposava Petković iz Srbije, a druga potpredsjednica Franja Tavčarjeva iz Ljubljane). U njoj nisu nikada bile ženske organizacije HSS-a, pa ni Hrvatska žena. J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 164, 167.

65 Savez hrvatskih ženskih društava i organizacija, *Narodni val*, 2/1928., 268 (20.11.1928.), 7; K osnivanju Saveza Hrvatskih Ženskih Društava, *Narodni val*, 2/1928., 271 (23.11.1928.), 5; Slijedimo naše žene..., *Narodni val*, 2/1928., 273 (25.11.1928.), 3; M. Raić, Odgovor na izjavu gdje Kovačević-Lopašić, *Narodni val*, 2/1928., 281 (1282) (4.12.1928.), 6-7.

simbolički, bila najviša politička moć. Na skup je došlo čak 200 predstavnica raznih zagrebačkih i "vanjskih" društava. Kao svrha HŽS navedeno je unapređenje "nacionalno-prosvjetnih i dobrotvornih ciljeva" i tek onda podizanje prava žena. Za predsjednicu je jednoglasno izabrana udovica Marija Radić.⁶⁶ (Izgleda da se to ipak nije uzimalo previše ozbiljno, jer je vijest objavljena tek 28.12.1928., dobrono potisnuta u pozadinu događanjima na političkom vrhu u danima pred uvođenje diktature.)

Zanimljivo je da je u međuvremenu zagrebačka ženska organizacija HSS-a preko novina uputila poziv i drugim ženskim organizacijama HSS-a da se jave i učlane u HŽS da "žensko krilo seljačke stranke" bude što jače, pa da se i u Savezu osjeti novi "hrvatski seljački demokratski duh".⁶⁷ Znači da zagrebačka organizacija iako najjača, nije djelovala kao središnja organizacija i da nije bilo (barem ne čvrste) povezane mreže. Postojala je vjerojatno labava koordinacija (ili samo razmjena iskustava, uputa), jer je navedeno da zagrebačka organizacija svaki četvrtak popodne prima vlastite članice, a srijedom ujutro daje obavijesti i održava razgovore s članicama vanjskih organizacija.⁶⁸

Ženske organizacije HSS-a nastavile su djelovati nakon obnove političkog života iza 1935. godine. Iz izvješća o sastanku s predavanjima održanom u organizaciji "ženske sekcije organizacije bivše Hrvatske seljačke stranke" u Osijeku u lipnju 1936. možemo zaključiti da je organizacija imala dobre veze s drugim hrvatskim ženskim organizacijama i uživala veliku popularnost. Naime, na sastanak su došle izaslanice Hrvatske žene iz Osijeka i Vinkovaca te Gospojinskog društva iz Vukovara, a okupilo se oko 1.500 slušatelja i slušateljica. Uz gošću iz Zagreba Zdenku Smrekar, govorila je i predsjednica ženske organizacije Aneta Vujić, odvjetnica iz Osijeka. Ona je, prema novinskom izvješću, ujedno bila i predsjednica kotarske organizacije, iz čega bi proizlazilo da je mreža ženskih organizacija dovoljno razvijena da ima i hijerarhijsku strukturu.⁶⁹

Na ženski se pokret tijekom 1930-ih počelo gledati kao na jednu od grana 'hrvatskog seljačkog pokreta' predvođenog 'političkom granom', odnosno HSS-om. (Tako je, primjerice, Seljačka sloga vodila 'kulturnu granu', Gospodarska sloga 'gospodarsku granu'.) Kada su predstavnice splitske (Zora Giunio) i trogirke ženske organizacije (Zora Gazzari) došle u Zagreb na dogovor o radu, o susretu se pisalo kao o sastanku ženskih grana HSS-a iz Dalmacije i Zagreba. Da žene više nisu 'nevidljive' visokoj politici, naglašeno je i time što su ih primili redom Josipa Maček (supruga V. Mačeka), tajnik HSS-a Juraj Krnjević te ban Ivan Šubašić.⁷⁰

Osnivanje Banovine Hrvatske bio je novi poticaj širenju mreže ženskih organizacija. Upravo su tada osnovane i nove organizacije u Klisu i Kaštel Novom,⁷¹ a početkom studenog 1939. osnovana je i ženska grana HSS-a u Sarajevu, što govori

66 Osnutak Hrv. Ženskog Saveza, *Narodni val*, 2/1928., 318 (28.12.1928.), 5.

67 Ženskim organizacijama HSS, *Narodni val*, 2/1928., 291 (9.12.1928.), 5.

68 Iz Ženske organizacije HSS..., *Narodni val*, 2/1928., 303 (23.12.1928.), 6.

69 *Hrvatski list*, 17/1936., 152 (4.6.1936.), 2; Predavanje gđe dr. Zdenke Smrekar, *Hrvatski list*, 17/1936., 163 (15.6.1936.), 7; Velika ženska skupština u Osijeku, *Naša žena*, 2/1936., 22 (1.7.1936.), 18-19.

70 *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1235 (8.10.1939.), 5.

71 Predsjednica je bila Berta Serbedžija. *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1253 (26.10.1939.), 6.

o širenju i izvan Hrvatske.⁷² Međutim, izvješća o osnivanju ženske grane u Karlovcu (početak studenog 1939.),⁷³ Vinkovcima (ožujak 1940.),⁷⁴ Vukovaru (svibanj 1940.)⁷⁵ daju naslutiti da ni svi veći gradovi u Hrvatskoj gotovo do pred rat nisu imali žensku političku organizaciju HSS-a.

Seljačka sloga

Druga organizacija preko koje se pokušavalo uvesti žene u javni život, bila je Seljačka sloga. Za razliku od ženskih organizacija HSS-a, ona nije bila isključivo ženska organizacija, a uopće se nije bavila politikom (barem ne izravno). Međutim, radilo se o organizaciji koja je djelovala prvenstveno na selu i koja je kao jedno od važnijih načela isticala da se u njezin kulturni pokret moraju uključiti svi, pa i žene. Radi toga je često bila prva (pa i jedina) koja je seljačkim ženama govorila da trebaju zakoračiti u javni život.

Budući da je glavno područje djelovanja Seljačke sloge bilo očuvanje seljačke kulture (koja se izjednačavala s nacionalnom kulturom i identitetom), činila se posebno pogodnom za aktiviranje žena. U tradicionalnoj su kulturi sudjelovali svi (pjevanje, plesovi), a neke su djelatnosti bez žena bile i neostvarive (očuvanje nošnje). Seljačka sloga pružila je ženama mogućnost stjecanja praktičnih znanja iz raznih područja, uključivanje u razne oblike kulturnog rada, a uz to i zabavu. Muškarcima je trebala poslužiti i kao svojevrsna 'vježbaona' za kasniji rad u lokalnoj upravi (općinama), ali je isto tako i ženama mogla otvoriti vrata javnog rada.⁷⁶ No čak je i ovdje trebalo čekati jedno desetljeće da se pokažu ozbiljniji rezultati: pjevački zborovi u 1920-ima su mahom muški (unatoč upozorenjima središnjice da u tradicionalnoj kulturi sudjeluju i žene⁷⁷), a u upravnim odborima ogranaka po selima gotovo i nema ženskih imena.

Tijekom 1930-ih postalo je jasno da je velika prepreka uključivanju žena u javni život njihova razmjerno visoka nepismenost (gotovo dvostruko viša nego kod muškaraca), pa se kampanja opismenjivanja, koja je bila vjerojatno najuspjelija i najmasovnija kampanja Seljačke sloge, sve više obraćala upravo ženama. Sve što se od njih očekivalo poprimalo je nove, nacionalne dimenzije: one su kulturom čuvale nacionalni identitet, a pismenošću pomagale naciji da uđe u društvo razvijenijih (a time i cjenjenijih) nacija, jer je postotak pismenog stanovništva držan važnim pokazateljem razvijenosti (ili zaostalosti).⁷⁸

72 *Hrvatski dnevnik*, 4/1939.,1262 (4.11.1939.), 3.

73 *Hrvatski dnevnik*, 4/1939.,1266 (8.11.1939.), 6.

74 *Hrvatski branik*, 6/1940., 11 (16.3.1940.), 2; *Hrvatica*, 2/1940., 5, 11.

75 *Hrvatski list*, 21/1940., 80 (21.3.1940.), 8; *Hrvatski list*, 21/1940., 108 (19.4.1940.), 6; *Hrvatica*, 2/1940., 6, 9.

76 Usp. S. Leček, Seljačka sloga i uključivanje žena u seljački pokret (1925.-1929.), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1999.-2000., 32-33, 293-298.

77 U nastojanja središnjice treba ubrojiti, primjerice, i 18. broj časopisa *Hrvatske narodne pjesme* (koji je objavljivao obrade narodnih pjesama za pjevačke zborove) iz proljeća 1928. U njemu su sakupljene pjesme posebno za ženske zborove (do tada za muške ili mješovite).

78 S. Leček, Seljačka sloga i prva kampanja opismenjivanja u Hrvatskoj (1937.-1941.), *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb, 2003., 292, 295.

Seljačka sloga je organizirala i posebne ženske skupštine, “kongrese”, vezane uz pojedine kampanje ili opći ženski angažman: ženski sastanci Seljačke sloge (uz smotru narodnog stvaralaštva u Zagrebu 1937. i 1939.),⁷⁹ ženske skupštine uz kampanju opismenjivanja (u Zagrebu 1939. i 1940., u Sarajevu 1940.).⁸⁰

Iako su pozivane da u što većem broju sudjeluju u radu Seljačke sloge, a mogle su voditi posebne odbore za zborove ili očuvanje nošnje, vrlo ih se rijetko moglo naći u upravi ogranaka. Kada su 1937. žene ušle u upravni odbor ogranaka u Šimunčevcu i Dobrodolu (Kašina), iz središnjice su javili da će ih posjetiti prvom prilikom da vide “je li ta novost zaista tako dobra, kako je zanimljiva”.⁸¹ Primjer je ipak ostao usamljen, a uprava je i dalje bila rezervirana za muškarce.

Hrvatsko srce

Osnivanje organizacija Hrvatskog srca započelo je u ljeto 1936., a znakovito je da – kao i za mnoge druge ženske djelatnosti – o tome imamo manjkave podatke. Ono što o njegovom djelovanju doznajemo iz tiska, najblaže rečeno je nesustavno i nepotpuno, tako da ostaje na budućim istraživanjima točnije odrediti opseg rada (o čemu za sada znamo da se kretao između 20-ak organizacija poznatih iz novina i njihove izjave da ih djeluje “na stotine”). Ne znamo čak ni kada je osnovana zagrebačka organizacija (koja je ipak bila najbrojnija i predvodila u djelovanju), osim da je već radila u trenutku osnivanja Hrvatskog srca u Osijeku (na blagdan Male Gospe, 8.9.1936.).⁸²

Nameće nam se pitanje zašto je uopće osnovana nova ženska organizacija u okviru pokreta HSS-a, koji je toliko radio na jedinstvenom nastupu hrvatskog naroda. Doduše, Hrvatsko srce je osnovano kao “zadruga”, s težištem na gospodarskom radu. Međutim, ima nagovještaja da bi se moglo raditi i o nekom neslaganju. Izgleda da je Hrvatsko srce, barem u početku, bila organizacija koju su vodile žene iz kruga bliskog obitelji Stjepana Radića, što navodi na razmišljanja da se možda radilo o strujama o kojima u literaturi nema govora – ‘radićevcima’ i ‘mačekovcima’. Doista, predsjednica Hrvatskog srca je bila Marija Radić, u njemu su bile aktivne njene kćerke Mira Košutić i Milica Devčić-Radić, te snaha Marija Radić, a u početku se često spominje i sin Vladimir. Doduše, u Nadzornom odboru sjedila je Josipa

79 Ženski kongres..., *Seljački dom*, 25/1937., 25 (10.6.1937.), 7. Tema 1939. je bila početak kampanje za čuvanje dječjeg zdravlja. “Staz” seljakinja na Dječjoj klinici, *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1224 (27.9.1939.), 8.

80 *Hrvatski list*, 20/1939., 51 (20.2.1939.), 4; Javna skupština za pismenost, *Seljačka sloga*, 5/1940., 11, 280-297; Hrvatski seljački narod pismenošću postaje subjekt..., *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1602 (14.10.1940.), 8; Borba protiv nepismenosti, *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1603 (15.10.1940.), 8; *Hrvatica*, 2/1940., 12, 6-7; Žene Herceg-Bosne u borbi protiv nepismenosti, *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1609 (21.10.1940.), 12.

81 Ženske u organizacijama..., *Seljački dom*, 25/1937., 16 (15.4.1937.), 7.

82 U upravu su izabrane: predsjednica Marija Filipović, potpredsjednica Marija Horowitz, tajnice Jelka Baraković i Ružica Kotnik, blagajnice Elizabeta Detling i Ankica Ivančević. Zadruga “Hrvatsko srce”, *Hrvatski list*, 17/1936., 250 (10.9.1936.), 14.

Maček, žena novog vođe dr. Vladka Mačeka, ali u to vrijeme su se i protivnici HSS-a zaklanjali njegovim imenom.⁸³

Na razmišljanje o strujama navodi nas prije svega pojavljivanje Vladimira Radića na nekim događanjima vezanim uz Hrvatsko srce. Upravo je on sa suprugom Marijom u prosincu 1936. (na Stjepanovo!) bio na zabavi organizacije u Gredi.⁸⁴ U siječnju su oboje došli na proslavu Hrvatskog srca u Sunji (9.1.1937.), na kojoj se okupilo oko 1500 ljudi (što govori i o širem političkom značenju, ne samo o proslavi ženske organizacije).⁸⁵ Vladimir Radić bio je posebno aktivan te zime, nakon što su općinski izbor još jednom mobilizirali narod, ali i pokazali da unutar 'hrvatskog seljačkog pokreta' postoje razne struje. Tako je, primjerice, početkom ožujka posjetio Sibinj i – ne slučajno – odsjeo kod nositelja protuliste učitelja Ivana Gabrilovca. Iako je u kratkom obraćanju seljacima pozvao na "slogu pod Dr. Mačekom", očito je ispitivao moguću suradnju s onima koji su tu slogu potkopavali.⁸⁶ No, Vladimir Radić se spominje tek u tih nekoliko vijesti, pa iako je i stvorena usporedna organizacija, za sada nemamo podataka o međusobnim odnosima ili čak mogućim napetostima između Hrvatskog srca i ženskih organizacija HSS-a.

Mreža organizacija Hrvatskog srca bila je najrazvijenija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a jaka su središta bili i Osijek i Split. Tako se 1937. navodi da je najjača u ludbreškom kotaru (zvan "kulom seljačke stranke"), zatim u novigradskom i koprivničkom, te da se širi na đurđevački i pitomački. Središta iz kojih se širila mreža organizacija po okolnim selima bili su i Sisak i Šibenik te Zagreb. U Slavoniji su uz osječki kotar bili aktivni Đakovo i Vuka, a u Gorskom kotaru Delnice, Fužine i Skrad, a spominju se i Cernik (kraj Sušaka) i Krapina.⁸⁷ Vjerojatno je mreža bila cjelovitija od ovih gotovo arheoloških nalaza, jer je postojalo i organizacijsko stupnjevanje, pa je primjerice u Sunji bilo glavno povjereništvo, a unutar njega mjesna Kratečko i Mužilovčica.⁸⁸

83 Upravu su činili: predsjednica Marija Radić, potpredsjednica Olga Barić, tajnica Vera Vidali, blagajnica Marija Kesterčanek, odbornice: Mira Košutić, Maca Preložnjak, Marija Devčić, Anka Koselka, Zora Svečko, Ljubica Klancir, Katarina Maksić, Slava Kopun, Marija Novak, Marija Ivanac, Sofija Blažević, Ivana Novaković, Ljubica Tomek, Steiner, nadzorni odbor: Josipa Maček, Milica Devčić-Radić, Marija Kačerovski, Franjka Matasović, Jelena Hikec, Emilija Tušek, Anica Mokrović. Glavna godišnja skupština zadruge "Hrvatsko Srce", *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 4, 1-3.

84 Stjepan Gregorec, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 3, 3. U Gredu su došli još jednom u veljači 1937., kada su bili kumovi društvene zastave. Posveti zastave..., *Narodni val*, 4/1937., 4 (16.2.1937.), 6.

85 "Hrvatsko srce" u Sunji..., *Narodni val*, 4/1937., 2 (17.1.1937.), 6-7.

86 S. Leček, Hrvatska seljačka stranka u Slavanskom Brodu i brodskom kotaru (1935-1938.), *Scrinia slavonica* 4, 4/2004., 309-310.

87 M. Radić, Zadruga "Hrvatsko Srce", *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 2, 2; Hrvatsko srce u Dubovici osnovano je u ljeto 1936., a u proljeće 1937. priredilo je uspješnu zabavu. Đ. Triplat, Zadruga "Hrvatsko Srce" u Dubovici, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 4, 3-4; *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 3, 3; *Naša žena*, 2/1936., 21 (16.6.1936.), 18-19; *Naša žena*, 2/1936., 28 (1.10.1936.), 19; Glavna godišnja skupština zadruge "Hrvatsko Srce", *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 4, 1-3; "Hrvatsko srce" u Vuki, *Hrvatski list*, 18/1937., 84 (25.3.1937.), 6; *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 5, 4; Godišnja skupština zadruge "Hrvatsko Srce", *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1494 (28.6.1940.), 8.

88 *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 5, 4.

Hrvatsko srce brzo je uspostavilo veze s iseljeništvom, pa se već u prosincu 1936. spominje suradnja s Hrvatskim srcem iz Benwooda (Virginia, SAD).⁸⁹

Kako bi se doznalo nešto više o radu Hrvatskog srca, potrebno je provesti istraživanje u regionalnim ili lokalnim glasilima, što je ovom prilikom bilo neizvedivo. Kao primjer je analiziran osječki *Hrvatski list*, koji je donosio znatno više vijesti o ženskim organizacijama, uključivo Hrvatskom srcu, nego glavna stranačka glasila (*Hrvatski dnevnik*, *Seljački dom*). Uz redovna izvješća o djelatnostima Hrvatskog srca u Osijeku (u Gornjem i Donjem gradu), doznajemo i za posvete zastava, predavanja, zabave i druge djelatnosti organizacija u Čepinu, Retfali, Đakovu, Donjem Miholjcu, Feričancima.⁹⁰ Njihove su svečanosti često nadrastale samo društvenu zabavu, pa su tako na posveti zastave Hrvatskog srca u Osijeku u svibnju 1938. bile izaslanice Hrvatskog srca iz Zagreba, a iz Osijeka predstavnice Hrvatske žene, Cecilijinog društva, svih pjevačkih društava, križara, te organizacija vezanih uz HSS (članovi kotarske organizacije HSS-a, Gospodarske sloge, mladeži HSS-a i Hrvatskog radničkog saveza). Tom je prilikom Marija Radić pozvala žene da se pridruže borbi svojih muževa, jer “dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila”.⁹¹ U svakom slučaju, Hrvatsko je srce tada imalo punu podršku stranke, bilo je bezrezervno uklopljeno u ‘hrvatski seljački pokret’, a djelovanjem se nije bitno razlikovalo od ženske grane HSS-a.

“Pomoć muževima i sinovima u narodnom poslu”: Djelovanje ženskih organizacija

Političko nastupanje

Izvješće o sastanku HSS-a u Sibiću (Petrinja) početkom 1928. gotovo slučajno spominje da su “poslije sastanka došle i žene i djevojke” pa su u zabavi proveli još nekoliko sati.⁹² Jedno drugo izvješće točno deset godina kasnije prati agilnog zastupnika Stjepana Hefera, koji je pred skupštinske izbore 1938. držao sastanke po selima svog izbornog valpovačkog kotara. U ovom je slučaju na sastanke došlo “i mlado i staro, i muško i žensko” (kao i 1920-ih iskorišteni su za pučku veselicu na kraju).⁹³ Možda prvi primjer i nije reprezentativan za 1920-te, ali izgleda da tih godina prisutnost žena na političkim skupovima još nije bila redovna pojava. U svakom slučaju, dolazile

89 Iz zadruge “Hrvatsko Srce”, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 1, 4.

90 *Hrvatski list*, 19/1938., 37 (7.2.1938.), 7; *Hrvatski list*, 19/1938., 148 (31.5.1938.), 4; *Hrvatski list*, 19/1938., 233 (24.8.1938.), 6; Blagoslov zastave..., *Hrvatski list*, 19/1938., 302 (31.10.1938.), 7; Život seljačke žene, *Hrvatski list*, 20/1939., 112 (24.4.1939.), 7; *Hrvatski list*, 20/1939., 347 (23.11.1939.), 7; *Hrvatski list*, 21/1940., 39 (9.2.1940.), 7.

91 Svečana posveta zastave “Hrv. Srca” u Osijeku, *Hrvatski list*, 19/1938., 147 (30.5.1938.), 7.

92 *Dom*, 22/1928., 4 (25.1.1928.), 9.

93 *Hrvatski list*, 19/1938., 327 (25.11.1938.), 2.

one ili ne, taj podatak nije izgledao zanimljiv za izvješća koja su se slala stranačkom glasilu. Situacija je postala upravo suprotna nakon obnove političkog života 1935. godine. Stranački je vrh jasno tražio žensku prisutnost na događanjima vezanim uz stranku, pa i na političkim skupovima, stoga su i izvješća učestalo ponavljala da su na njima bili prisutni svi, bez obzira na rodne ili generacijske razlike. Formulacija iz izvješća o Heferu ponavlja se u desetcima drugih, a upravo svojim standardiziranim oblikom govori o novom očekivanju kojem se nastojalo udovoljiti.

No, ženama su i dalje ostala zatvorena vrata na sastancima raznih 'grana hrvatskog seljačkog pokreta'. Još uvijek nisu dolazile na zajedničke kotarske sastanke HSS-a, Gospodarske sloge, Seljačke sloge, HRS-a. Pozivane su jedino na sastanke sazivane povodom pojedinih kulturnih akcija ili kampanji (posebice opismenjivanja), te na dogovore za proslave stranačkih blagdana.⁹⁴

Žene su bile redovno prisutne na najvećim proslavama 1930-ih, a to su bile (demonstrativne) manifestacije povodom Mačekovog rođendana. Oko 20. srpnja održavane su u svim hrvatskim mjestima, ali posebno svečano u Zagrebu, gdje su povorke sastavljene od predstavnika brojnih organizacija i 'staleža' satima prolazile gradom. U proslavi 1940. u povorci koju je činila 31 organizacija, žene su smještene na kraju 'muških' političkih organizacija, ali ispred ostalih nepolitičkih 'grana' (Gospodarske sloge, Seljačke sloge, HRS-a). Tako je predstavnicama gradske organizacije ženskog HSS-a pripalo šesto, a Hrvatskog srca sedmo mjesto u dugoj povorci.⁹⁵

Očito je da su ove organizacije držane političkim, iako svoju političnost nisu mogle izražavati kroz djelovanja dostupna muškarcima. I one same su politici davale počasno prvo mjesto, bez obzira što je opseg njihovih drugih djelatnosti bio širi. Primjerice, kada su članice Hrvatskog srca iz Drnja u svibnju 1937. posjetile Zagreb, otišle su prvo na Mirogoj položiti vijenac na grob Stjepana Radića (obišle su i grobove Antuna Radića i nekih drugih HSS-ovaca). Prethodno su vijenac svečano pronijele kroz grad, privlačeći pozornost i svojom slikovitom nošnjom. Predstavnice zagrebačkog Hrvatskog srca odvele su ih nakon toga na Gornji grad da pogledaju mjesto gdje je pogubljen Matija Gubec (jedini povijesni lik kojeg je slavila seljačka ideologija) te središnje političke institucije – zgradu Sabora (iako Sabor u tom razdoblju nije postojao, zgrada je imala jaku simboličku ulogu) i Banskih dvora. Tek nakon toga slijedio je obilazak drugih gradskih zanimljivosti.⁹⁶

Hrvatsko srce u Čepinu dobar je primjer ženske prisutnosti i u lokalnim političkim manifestacijama i proslavama seljačkih blagdana. Njegove su se članice uključile u obilježavanje rođendana braće Radić, proslave Mačekovih rođendana, a od

⁹⁴ Primjerice, sastanak ženske organizacije HSS-a Trešnjevka (Zagreb) s HSS-om, Gospodarskom slogom i Pjevačkim društvom "Radić" oko izgradnje doma (prosinac 1939.). *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1308 (20.12.1939.), 8. Ženska organizacija HSS-a Vinkovci održala je 1940. komemoraciju za Zrinske i Frankopane s Hrvatskim junakom i Seljačkom slogom, a s njima je organizirala i proslavu rođendana braće Radić u lipnju iste godine. Proslavu je otvorila predsjednica 'ženske grane' Agneza Lešić. *Hrvatski list*, 21/1940., 110 (21.4.1940.), 20; *Hrvatski list*, 21/1940., 168 (18.6.1940.), 16.

⁹⁵ *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1514 (18.7.1940.), 8.

⁹⁶ Dolazak zadruge "Hrvatsko Srce" iz Drnja u Zagreb, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 5, 1.

posvete svoje zastave napravile su politički događaj. Čak su i za dan Svih Svetih na groblju držale počasnu stražu u spomen hrvatskih mučenika.⁹⁷

Članstvo u jednoj od HSS-ovih ženskih organizacija mnogim je ženama pružilo priliku za prvi javni nastup, za prvi govor. Na zabavi Hrvatskog srca u Dubovici (Ludbreg) u proljeće 1937. zabavu je otvorila "jedna članica" održavši svoj prvi govor na nekom skupu. Govorila je o cilju sakupljanja priloga, ali i o potrebi da žene podrže muškarce u političkoj borbi, u njihovo ime dajući obećanje da će stajati "uz Hrvate vjerne im družice žene i majke". Zanimljivo je da je govornica ostala anonimna (što zasigurno ne bi bio slučaj da je skup pozdravio muškarac), ali to je jedan od posljednjih takvih slučajeva.⁹⁸

Kako je primijećeno u historiografiji, i ženska neprisutnost na svojevrsan način oblikuje prošlu stvarnost i doprinosi da ona bude pravilno protumačena onakvom kakva je bila.⁹⁹ Žene nisu dobile pravo glasa, nisu mogle prisustvovati političkim sastancima stranke, pa čak i proširenim sastancima njenih 'grana' (osim ako se nije razgovaralo o kampanjama u kojima su trebali žene), ali se zahtijevala njihova nazočnost na širim političkim skupštinama i u stranačkim manifestacijama. Iako je u politici mogla biti samo "podrška mužu", žena je ipak postala 'vidljiva', masovno prisutna, uvažena pa čak i obvezna.

Kulturno i prosvjetno djelovanje

Na sastanku u studenom 1940. vinkovačka je ženska organizacija HSS-a dogovorila izložbu rukotvorina svojih članica za proljeće 1941. godine. Kako bi bile spremne na vrijeme, planirale su svake srijede održavati sastanke na kojima bi radile ručni rad i pritom čitale *Sabrana djela* Antuna Radića, radove iz hrvatske povijesti ili članke o političkim pitanjima.¹⁰⁰ Politika je zamijenila opuštenu večernje čavrljanje, a čak se ni fizički nije dijelila od kulture, koju je ionako ideologizirala. Gotovo sa sigurnošću možemo pretpostaviti da je ručni rad koji su radile imao tradicionalne narodne motive, koji su postali simbolom nacionalnog identiteta.¹⁰¹ Očuvanje narodnog veza, 'nacionalnih' motiva i nošnje bio je prvi ženski posao u kulturnoj reprodukciji nacije. To je bio i najprihvatljiviji izraz njene stvaralačke sposobnosti (jer je ljepota i osobnost njenog rada postajala ukras toplog doma) u vrijeme dok nije imala pristupa visokoj umjetnosti, barem ne službenom školovanju i tržištu.¹⁰² Izložbe rukotvorina

97 Državni arhiv Osijek – 386 (Zapisi sjednica Hrvatskog srca Čepin). (Dalje: HR-DAOS-386)

98 Đ. Triplat, Zadruga "Hrvatsko Srce" u Dubovici, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 4, 3-4.

99 Usp. J. Wallach Scott, *Rod i politika povijesti*, 42-43, prema tamo navedenom radu: Tim Mason, Women in Nazi Germany (*History Workshop*, 1976., 1, 74-113), *Isto*, 1976., 2, 5-32.

100 *Hrvatski list*, 21/1940., 327 (24.11.1940.), 22.

101 Usp. S. Leček, Čipke i narodni vez u ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta, *Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa Narodne i/ili nacionalne čipke*, Lepoglava 2004., 19-37.

102 Philip Pacey, Homemaking, *The Polity Reader in Gender Studies*, Cambridge 1998., 143-149.

često se spominju u izvješćima Hrvatskog srca, a zagrebačka je organizacija imala čak i stalnu izložbu, koja je privlačila turiste.¹⁰³

Kao i drugdje u Europi – sjetimo se samo odjela s narodnim rukotvorinama u nacionalnim paviljonima svjetskih izložbi, popratnih kulturnih zbivanja na Olimpijadi u Berlinu 1936. gdje su se zemlje sudionice predstavljale obrađenim ili izvornim narodnim pjesmama i plesovima, popularnosti dindrli i sl. – i u Hrvatskoj je oblačenje nošnje postalo simbolom pripadanja naciji, pa čak i uže, 'hrvatskom seljačkom pokretu'. Nošnje su se nosile u raznim prigodama, posebice stranačkim svečanostima, Maček se volio pokazivati u seljačkoj košulji, a građanstvu su – da bi i ono moglo slijediti trend – stajale na raspolaganju posudionice. Žene nisu bile izuzete pa su i predstavnice ženskih udruga u spomenutoj povorci za Mačekov rođendan bile u nošnjama.¹⁰⁴

Česta djelatnost ženskih organizacija bilo je organiziranje predavanja. Većina ih je trebala slušateljstvu posvijestiti probleme suvremene žene bez obzira na stalež. U pravilu su predavanja držale žene, pa je i to bio način izlaza u javnost i vježba za daljnje javne nastupe. Najpopularnija predavačica bila je Mara Matočec, koja je uspješno prenosila svoja najdublja iskustva života seljačke žene, a nemoguće je navesti sve njene susrete sa ženama u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Predavanja su ipak češće držale obrazovane žene, ali i njihova su tema obično bili konkretni problemi seljačke ili radničke žene.¹⁰⁵ Poslije predavanja poticala se diskusija "da se svaka članica privikne da javno nastupa". Posebno se pazilo da se ta aktivnost održava među ženskom mladeži, kako bi se odgojile buduće javne radnice.¹⁰⁶

Bile su svjesne potrebe za obrazovanjem žena, pa su se uključile u kampanju opismenjivanja Seljačke sloge, osnivale su svoje knjižnice i poticale čitanje.¹⁰⁷ U nekoliko su navrata bile (su)organizatori praktičnih i njihovim članicama korisnih, domaćinskih tečajeva. Hrvatsko srce u Splitu organiziralo je tijekom 1937. čak dva, a nastavili su ih i kasnije.¹⁰⁸ U Čepinu je zaslugom iste organizacije 1940. održan domaćinski tečaj za 21 polaznicu. Na njemu su žene i djevojke slušale predavanja iz domaćinstva, krojenja, sitnog gospodarstva i higijene, a praktično vježbale kuhanje, konzerviranje jela, vođenje kućanstva, šivanje, krojenje, tkanje, ručni rad (izložen prilikom ispita).¹⁰⁹ Popularna su bila i zdravstvena predavanja, a organizirani su čak i stručni tečajevi

103 Izložba "Hrvatskog srca", *Hrvatski list*, 20/1939., 333 (9.11.1939.), 13.

104 *Hrvatica*, 2/1940., 9, 9.

105 Primjerice, predavanje pročelnice prosvjetne sekcije Hrvatskog srca u Splitu Zore Giunio o seljačkoj ženi u Zagori. U njemu je pokušala prikazati cjelokupan život žene (rad, brak, zadruga, običaje, posebno otmicu, česte porode, smrtnost djece, glad, nepismenost). Predavanje o seljačkoj ženi u Splitu, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 3, 4.

106 Iz "Hrvatskog Srca" u Splitu, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 3, 2.

107 Primjerice, ženska grana HSS-a Delnice. Njezine su članice radile na smanjivanju nepismenosti, osnovala su dobru knjižnicu u kojoj je bilo literature koju je preporučao HSS (*Sabrana djela A. Radića*), knjiga iz književnosti i o domaćinstvu i higijeni. Sveke su srijede održavale sastanke na kojima se zajednički čitalo i razgovaralo o pročitanome. *Hrvatica*, 2/1940., 5, 11. Isto su to (između ostalog) radili i ogranci Seljačke sloge.

108 Iz "Hrvatskog Srca" u Splitu, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 3, 2. Zna se da su kasnije održani u Solinu, Starom Gradu i dr. *Hrvatica*, 2/1940., 6, 9.

109 *Hrvatski list*, 21/1940., 100 (11.4.1940.), 7; HR-DAOS-386, Zapisnik od 6.1.1940.

(primjerice tečaj za bolničarke Crvenog križa).¹¹⁰ Žene su prepoznavale i nove potrebe, pa su pred rat u gradovima počele držati predavanja o napadu iz zraka i trovanju.¹¹¹ U pravilu se radilo o praktičnim znanjima koja su trebala ženi-domaćici, a rjeđe se radilo o znanjima iskoristivima izvan kuće. Politička se predavanja ne spominju (osim prigodnih na sastancima i proslavama), ali ideologija se mogla susresti u svemu: *Abece-darkama* za nepismene, u knjižnicama čiji su se fondovi sastojali od izabrane literature, a neizravno i u socijalnim ili gospodarskim porukama tečajeva.

Gospodarsko djelovanje

Hrvatsko srce osnovano je kao zadruga, što znači da se prvenstveno razmišljalo o gospodarskoj pomoći onima kojima je trebalo, posebice selu. Prva mu je namjera bila raditi na unapređenju kućnog obrta kao izvanredno važne dopunske zarade bez koje seljačka domaćinstva više nisu mogla. Naravno, njih je zanimalo ono što su unutar tradicionalnog narodnog stvaralaštva izrađivale žene, a bio je to narodni vez koji je upravo u međuraću postao traženi tržišni proizvod. Od početka se uspostavila veza s čipkarskim školama u Lepoglavi i na Pagu, a razmišljalo se o otvaranju prodajnih mjesta za čipku i narodni vez po većim središtima. Dok se to ne napravi (a nije se prije rata), činile su ono što su mogle – svake su srijede i subote (na sajmenne dane) pomagale seljankama koje su na Jelačićevom trgu u Zagrebu prodavale svoje tekstilne izrađevine (posebice ako je trebalo objašnjavati i prevoditi zainteresiranim strancima) i borile se protiv konkurencije jeftinih industrijskih imitacija. U jesen 1936. Hrvatsko srce je zaposlilo i učiteljicu Krivačić koja je trebala nadgledati kvalitetu seljačkih proizvoda (jesu li izrađeni u 'hrvatskom narodnom stilu' i jesu li zadovoljavajuće kvalitete).¹¹²

Izlaz na tržište tražio je i poslovne sposobnosti, aktivnost i reklamu. U Hrvatskom su srcu planirali kao dio promidžbe objaviti brošuru o kućnom obrtu, a kako bi sakupili novac za nju, priredili su zabavu "u narodnom stilu" (koja je sama po sebi reklamirala narodnu umjetnost u gradu). Brošurou se željelo na primjeren način predstaviti hrvatski narodni vez na Olimpijadi u Berlinu (1936.). U izlazu na strano tržište prvi je korak bila uspostava veza s iseljeništvom, pa je osnovana i spomenuta podružnica Hrvatskog srca u Benwoodu, koja se kasnije iskazala i stalnim humanitarnim (novčanim) priložima.¹¹³ Na godišnjoj skupštini u ožujku 1937. spomenule su i da su uspjele prodati nešto rukotvorina u SAD i Francuskoj, iza čega je svakako morao stajati veliki trud.¹¹⁴ U Ameriku su poslali uzorke paških čipki, nadajući se većoj narudžbi.¹¹⁵

110 *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1471 (6.6.1940.), 9.

111 *Hrvatica*, 2/1940., 6, 9

112 *Naša žena*, 2/1936., 28 (1.10.1936.), 19; *Naša žena*, 2/1936., 30 (16.11.1936.), 22.

113 *Naša žena*, 2/1936., 2 (21.3.1936.), 10; *Naša žena*, 2/1936., 18 (1.5.1936.), 16; *Naša žena*, 2/1936., 20 (1.6.1936.), 18-19.

114 *Naša žena*, 3/1937., 7 (1.4.1937.), 12.

115 Godišnja skupština zadruge "Hrvatsko Srce", *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1494 (28.6.1940.), 8.

Uskoro su i same uvidjele da je teško pokretati moderne gospodarske djelatnosti u krajevima gdje se živjelo u krajnjoj bijedi, u 'pretpovijesnim' stambenim i higijenskim prilikama. Pred ljeto 1936. Marija Radić je u pratnji Vere Vidali prisustvovala svečanom osnivanju Hrvatskog srca u Šibeniku. Zatim su obje posjetile Knin, gdje ih je toplo pozdravio fra Marun (Knin i starohrvatske iskopine imale su jaku nacionalnu poruku) i obišle sedam okolnih sela. Doček udovice Stjepana Radića svuda je bio nabijen osjećajima, pa su i njeni govori o potrebi za podizanjem žena (u kraju u kojem je njen status bio najgori) ipak imali neki učinak. U svim su selima osnovana povjereništva Hrvatskog srca. No, pouka je bila obostrana. Voditeljicama Hrvatskog srca postalo je jasno da je – barem u nekim hrvatskim krajevima – nemoguć moderni gospodarski rad bez prethodnog obrazovanja, ali i da se negdje mora pomagati kod čistog preživljavanja. Stoga su odmah dogovorile da će se tamo organizirati dva domaćinska tečaja u kojima bi žene svladale njima prilagođena znanja iz kuhanja, higijene, tkanja (za što su obećale pomoć u nabavi modernih tkalačkih strojeva).¹¹⁶

Socijalno (humanitarno) djelovanje

Počnimo s Mačekovom izjavom, koja dobro opisuje, a svojevremeno je i usmjeravala, držanje ženskih udruga. U intervjuu Zdenki Smrekar napomenuo je da nije dovoljno "poštivanje i slavljenje prošlosti" (ciljajući očito na građanske čitateljice njenog časopisa) nego da treba brinuti o sadašnjosti i budućnosti. Domovinu, nastavio je, čini živi narod, a taj je na žalost u izvanredno teškom položaju. Potpuno je jasno zatražio od žena angažman na socijalnom i gospodarskom polju.¹¹⁷

Djelatnosti vezane uz brigu o ugroženima (siromašnima, bolesnima, nezaposlenima, siročadi) i u građanskom su svjetonazoru ulazile u 'ženski' djelokrug i nisu doživljavane kao nešto što bi ugrozilo njihovu "pravu prirodu" nego su tumačene kao vid 'duhovnog majčinstva'.¹¹⁸ Niz autora naglašava kako je upravo karitativni rad bio prvi izlaz žena iz kuća još u 19. stoljeću (klasičan je primjer Florance Nightingale). Upravo je taj 'ženski' posao imao prevratničku ulogu. Naime, karitativne su udruge bile mjesta u kojima su žene počele držati govore, pisati, izdavati novine i organizirati razne djelatnosti.¹¹⁹ Bila je to djelatnost koju nipošto ne trebamo potcjenjivati, jer nas inače činjenica da se rad različitih ženskih društava često svodio na humanitarni, može dovesti do krivih zaključaka. U Hrvatskoj se čak dio ženskih strukovnih udruga na kraju bavio više humanitarnim radom nego borbom za strukovna prava i emancipaciju.¹²⁰

Kako je u godišnjem izvješću o radu zagrebačkih ženskih grana HSS-a u 1939. navela Olga Barić, ideje HSS-a treba pokazati djelima, stoga su za Božić dijelile namirnice,

116 *Nаша žena*, 2/1936., 21 (16.6.1936.), 18-19.

117 Dr. Vladko Maček o rodoljublju hrvatskih žena, *Nаша žena*, 1/1935., 40 (26.10.1935.), 1.

118 M. Aerts, *Catholic constructions of femininity*, 263.

119 Bonnie G. Smith, *Changing Lives*, 218-219.

120 D. Peić-Čaldarović, *Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena*, 499.

drvo, ugljen, cipele, platno, novac za lijekove. Ukupno su podijelile stvari u vrijednosti od respektabilnih 80.000 din. Osim toga, uspostavile su i suradnju s gradskim socijalnim odjelom. On im je slao molbe koje je primao, a žene su provjeravale svaki slučaj i davale svoje mišljenje.¹²¹ Predodžbu o svotama koje su okretale ženske udruge može nam dati izvješće o radu Hrvatskog srca sa skupštine 1937. godine. U samo 10 mjeseci od osnivanja, ostvarilo je preko 100.000 dinara prometa, a sredstva su uglavnom potrošena za pomoć siromašnima, predavanja po selima i pomoć slabijim ograncima.¹²²

Iako su prigodno skupljale pomoć koja je imala političku pozadinu (pomoć obiteljima ubijenih u Skupštini, povremeno za obitelji umrlih HSS-ovaca¹²³) ili se uključivale u nacionalne akcije sabiranja (obično za gladne u Hercegovini ili Dalmaciji¹²⁴) glavninu njihovog humanitarnog rada činila je briga za siromašne, koje su imale oko sebe. Pomagale su siromašnim članicama svojih udruga, ali i siromašnim obiteljima ili djeci izvan njih.

Hrvatsko srce u Delnicama priredilo je 1936. Božićnu zabavu kojom su razveselili preko stotinu siromašne djece (dobila su još i dobru užinu), za dvadesetak siromašne školske djece nabavili su odijela i cipele, a svojim najsiromašnijim članicama podijelili živežne namirnice. Za njih su spremali i krojački tečaj.¹²⁵ Prema primjeru Hrvatskog srca u osječkom Gornjem gradu vidimo da se pomoć mogla davati u novcu (mjesečno ili jednokratno, a oni su davali 20-50 dinara po osobi) ili u naravi (hrana ili drvo za ogrjev).¹²⁶ U zapisnicima Hrvatskog srca u Čepinu detaljno i poimence navedeno je tko je i koliko pomoći dobio. Potkraj 1939. nešto drva, cipela, čarapa, donjeg rublja, materijala za haljine (po 2 metra) i košulja dobilo je 15 osoba, a godinu dana kasnije na sličnom je popisu navedena 21 osoba.¹²⁷

Zabave

Zabave su bile posebno popularna djelatnost. Čajanka Hrvatskog srca u Osijeku u veljači 1938. svojim je bogatim programom (nastup zborova, solo pjevača, šaljivi kupleti i na kraju ples) privukla velik broj gostiju i pokazala da su se čajanke što su ih počela priređivati hrvatska društva "vrlo brzo popularizirale".¹²⁸

Cilj im ipak nije bio samo zabava, jer su u pravilu žene na njima pokušavale sakupiti sredstva za pomoć siromašnima ili za osnovne potrebe društva (nabavu zastave, plaćanje prostorija). Uz financijsku pozadinu, i one su služile promoviranju

121 *Hrvatica*, 2/1940., 2, 10.

122 Glavna godišnja skupština zadruge "Hrvatsko Srce", *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 4, 1-3.

123 *Narodni val*, 2/1928., 232 (7.10.1928.), 9. Primjerice, za djecu preminulog zastupnika Ivana Peštaja. *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 5, 4.

124 Zagrebački oblasni odbor za gladne, *Narodni val*, 2/1928., 236 (12.10.1928.), 6.

125 *Naša žena*, 3/1937., 2 (16.1.1937.), 11.

126 *Hrvatski list*, 21/1940., 50 (20.2.1940.), 16.

127 HR-DAOS-386, Zapisnici od 26.11.1939. i 15.12.1940.

128 *Hrvatski list*, 19/1938., 37 (7.2.1938.), 7.

ideologije koju su usvojila ova ženska društva. Često su uzvanici dolazili u nošnjama ili su pozivani seljački zborovi, a pjevale su se – uz narodne i zabavne pjesme – pjesme nacionalnog sadržaja. Kada je Vladimir Radić sa suprugom Marijom 1936. bio na zabavi Hrvatskog srca u Gredi, pjevalo se: *Hajdmo, braćo, pjesmu zapjevati, zapjevati, živili Hrvati; Il u vatru il u vodu, slijedit ćemo našeg Vodju; Dalmacija, Hercegovina, Bačka, divni Sreme, i ti si za Mačka; Ne predaj se, Sokole nam sivi, seljak tako ne može da živi; Jedna pravda za sve budi, seljaci da su ljudi.*¹²⁹

Uz tradicionalne blagdane (Božić, poklade) priređivane su i uz nove seljačke blagdane (rođendan braće Radić). Uz političke ideje u užem smislu, promicale su i novo shvaćanje nacionalne kulture. Primjerice, ženska grana na Trešnjevci priredila je zabavu povodom rođendana braće Radić 1940., na kojoj su članice bile u nošnjama, djeca su izvela igrokaz o braći Radić, a u njega su umetnuli i narodni ples. (Kako je to vrijeme Banovine Hrvatske, škole su se uključile u proslave, pa je od tuda i sudjelovanje školske djece, koju je uvježbao učitelj Biškupović.)¹³⁰ Program je ponekad napisala neka talentiranija članica, primjerice na zabavi zagrebačke gradske organizacije 1940. izveden je igrokaz *Čuvaj svoje* članice Mandice Štefko (tajnice XII. kotara). Izvele su ga članice i njihova djeca (narodni ples uvježbao je isto Biškupović).¹³¹ Za Božić su žene IX. kotara priredile zabavu, na kojoj je predstavu *Badnja noć* davala omladinska sekcija HSS-a.¹³²

Članstvo i mediji

Brojnost članstva

Ciljevi ženskih udruga vezanih uz HSS možda nisu bili radikalni, ali ipak su bili visoki. U prilikama u kojima su djelovale nije bila mala zadaća dobiti što šire slojeve žena na javni, čak i politički rad. Budući da su ciljali na nacionalno (masovno) okupljanje, svakako je broj članica ključno pitanje u procjeni dometa njihovog rada. Na žalost, niti jedna od njih nam nije ostavila neki pouzdani pokazatelj, pa čak ni Seljačka sloga za koju imamo izvješća s godišnjih skupština. Posljednji siguran broj koji znamo je onaj iz sredine 1939., kada je imala oko 45.000 članova.¹³³ Članstvo

129 Stjepan Gregorec, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 3, 3. U Gredu su došli još jednom u veljači 1937., kada su bili kumovi društvene zastave. Posveti zastave..., *Narodni val*, 4/1937., 4 (16.2.1937.), 6.

130 *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1469 (4.6.1940.), 7.

131 *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1477 (12.6.1940.), 8.

132 *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1306 (18.12.1939.), 2.

133 Seljačka sloga nosilac hrvatske narodne kulture. Izvještaj tajnika Božidara Magovca (Sedma redovita glavna skupština), *Seljačka sloga*, 2/1937., 2, 34-35; Razvoj Seljačke Sloge od 13.II.1938. do 11.VI.1939. Tajnički izvještaj (Deveta redovita glavna skupština), *Seljačka sloga*, 4/1939., 7, 181.

je raslo iz godine u godinu, pa možemo pretpostaviti da pred rat Seljačka sloga nije imala manje od 50.000 djelatnih članova. Nastojanjem vodstva do tada se promijenio i omjer, koji je u početku bio izrazito u korist muškaraca. Svakako se ovdje može govoriti o najmanje 15-20.000 aktivnih žena, pretežno seljanki.

Za ženske organizacije HSS-a za sada je još teže reći bilo što. Osječka je ženska grana u lipnju 1936. imala 800 članica.¹³⁴ U Zagrebu, gdje je ženski pokret bio i najjači, tijekom 1940. okupio je nekoliko tisuća žena organiziranih u 21 granu (četvrti).¹³⁵

Hrvatsko srce u Osijeku navodno je u jesen 1936. okupljalo 1.000 članica.¹³⁶ Broj je ili uvećan iz promidžbenih razloga ili se radilo o početničkoj oduševljenosti, koja je nešto splasnula već iduće godine. No, svakako je bio dovoljno velik da se podijele u dvije organizacije kako bi lakše radili (Gornji i Donji grad). Iz kasnijeg izvješća iz 1940. znamo da je gornjogradska organizacija imala 250 članica.¹³⁷ Znamo još jedino da je Hrvatsko srce nakon prve godine rada – kako je rečeno na godišnjoj skupštini početkom ožujka 1937. – imalo preko 100 povjereništava i preko 5.000 članica.¹³⁸

Ne znamo ni jesu li iste žene bile u obje (i vjerojatno još kojoj udruzi), kao što je bio slučaj s članstvom u drugim, brojnim građanskim udrugama. Svakako možemo govoriti o najmanje desetak tisuća organiziranih građanskih žena i još toliko (ili možda i dvostruko više) seljačkih žena, koje su se na razne načine uključile u javni život, političke manifestacije i nacionalne humanitarne, obrazovne ili kulturne kampanje.

Članice

Ako nam se ti brojevi ne čine veliki, treba se prisjetiti opaske Marije Radić iz početaka djelovanja ženskih udruga. Još 1928. napisala je kako je u zagrebačku organizaciju prvo “nagrnuo priličan broj gospodja”, a dio njih se onda razočarao ili su vidjele da se ne slažu s polazišnim idejama. Slijedilo je razdoblje “čišćenja”, spoznaje koliko je važno osvješćivati žene (i to sustavnim organiziranim radom) i pozivanja zagrebačkih žena, napose žena članova HSS-a da se pridruže organizaciji.¹³⁹ Članstvo u njima nije bilo formalno, a bilo je i zahtijevno i u pitanju svjetonazora i konkretnog rada. To je sužavalo broj članica, ali su zato one koje su ostale činile ove organizacije živima.

Ženske organizacije HSS-a i Hrvatsko srce počele su osnivati obrazovane žene ili supruge stranačkih dužnosnika, no cilj je bio zbliziti žene svih staleža (socijalna integracija), posebice seljanke, kako bi se osiguralo biračko tijelo stranke i jedinstvenost nacionalnog pokreta.¹⁴⁰ Ponekad se to moglo vidjeti već i iz organizacijske strukture.

134 Velika ženska skupština u Osijeku, *Naša žena*, 2/1936., 22 (1.7.1936.), 18-19.

135 *Hrvatica*, 2/1940., 2 10.

136 *Naša žena*, 2/1936., 28 (1.10.1936.), 19.

137 *Hrvatica*, 2/1940, 4, 8.

138 *Naša žena*, 3/1937., 7 (1.4.1937.), 12.

139 M. Radić, Što smo radile i što kanimo dalje raditi, *Narodni val*, 2/1928., 44 (22.2.1928.), 2.

140 Usp. Anne-Marie Sohn, Catholic women and political affairs, 243-247.

Tako je, primjerice, predsjednica ženske grane HSS-a u Vinkovcima (1940.) bila Agneza Lešić, a potpredsjednica seljanka Marija Čordašić (i u odboru su navedene tri seljačke žene).¹⁴¹

Primjetan je značajan udio žena stranačkih dužnosnika, što ukazuje i na ranu fazu širenja ideje (još uvijek dolazi "odozgo"). Već je spomenuto da su sve žene iz Radićeve obitelji bile aktivne u politici, ali u popisima odbornica možemo naći i Anicu Tortić (žena visokog dužnosnika Janka Tortića), u Sunji Maricu Marčinko (supruga oblasnog zastupnika), u Donjem Miholjcu Miru Majcan (suprugu zastupnika), u Karlovcu Mariju Matanić (supruga zastupnika) i dr.¹⁴²

Drugu kategoriju činile su obrazovane žene, poput odvjetnice Anete Vujić iz Osijeka.¹⁴³ Neke od njih unijele su u ženski pokret svoja iseljenička iskustva, a zasigurno su ona američka bila velik poticaj za borbu za konačnu ravnopravnost. Potpredsjednica Hrvatskog srca Olga Barić živjela je neko vrijeme u SAD.¹⁴⁴ Jedna od prvih 'običnih' žena koje su se javile svojim pobudnicama, bila je Anka Domić iz Dalmacije, koja je kao radnica živjela nekoliko godina u inozemstvu.¹⁴⁵

Lavovski dio borbe za ženski ulazak u javni život, ponijele su ipak seljanke. Bile su ženski pandani svojih muških prethodnika, "apostola" seljačke ideologije iz ranog razdoblja širenja HSS-a. Redom su bile jake, uporne i hrabre osobe, koje su poput "apostola" širile ideje u koje su povjerovala i za koje su bile spremne podnijeti neugodnu osudu okoline. Najpoznatija je među njima Mara Matočec, seljačka književnica, neumorna govornica na desecima skupova i predavanja, koja je obišla gotovo sve hrvatske krajeve.

Manje su poznate, ali ne i manje zanimljive Jana Falica i Boja Čurak. Jana Falica iz Prodindola (Sv. Jana) također je pisala, objavljivala pjesme i igrokaze, držala govore, čak je i vodila ogranak Seljačke sloge. Do toga nije lako došla. Da bi uopće mogla išta raditi, morala je biti dobra gospodarica (što je značilo izvanredno težak rad), a onda ne klonuti pred otporom. Naravno, muškarci su bili protiv, a još su ih "puntala i gospoda; s prodikaonice, iz škole, v bertiji". Kako je kasnije izjavila, presudan je bio njen strašan unutarnji poriv, koji je osjetila kad je pročitala prvi *Dom* i poslije, kada je susrela Stjepana Radića. Kada je osjetila da je to "to" i da tome potpuno pripada, više ju nitko nije mogao spriječiti. Izborila se i za to da žene mogu dolaziti na sastanke ogranka Seljačke sloge, što su muškarci u početku branili. Ona se potužila središnjici i na njihov izravan nalog u ogranak su primljene žene.¹⁴⁶

141 *Hrvatski branik*, 6/1940., 11 (16.3.1940.), 2; *Hrvatica*, 2/1940, 5, 11.

142 Tortić u: Godišnja skupština zadruge "Hrvatsko Srce", *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1494 (28.6.1940.), 8; Marčinko u: M., Osnutak ženske organizacije HSS u Sunji, *Narodni val*, 2/1928., 256 (6.11.1928.), 3; Majcan u: *Hrvatski list*, 20/1939., 347 (23.11.1939.), 7; Matanić u: *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1266 (8.11.1939.), 6.

143 Predavanje gđe dr. Zdenke Smrekar, *Hrvatski list*, 17/1936., 163 (15.6.1936.), 7.

144 Barica Olgjić (Olga Barić), U Bistri je osnovano povjereništvo zadruge "Hrvatsko Srce", *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 3, 4.

145 Anka Domić, Hrvatska seljakinja se budi, *Narodni val*, 4/1937., prilog *Hrvatska seljakinja*, 5, 3-4.

146 Seljakinja Jana Falica..., *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1207 (10.9.1939.), 20.

Boja Ćurak iz Ljubunčića (Livno) bila je samouka žena, ali izvanredno hrabra, odlučna, jake volje. Kako je napisala Zagorka, njeni su nastupi ostavljali dojam na slušatelje. Bili su oštri, u njima se mogla osjetiti “muška gesta” i jaka osobnost, pred kojom su se žene grada doimale “sitnima”. Opis je možda literaran, ali svakako se radilo o izuzetnoj ženi, koja je bila pionir u mnogo čemu. U kraju koji je arhetipski primjer patrijarhata, ona je naučila čitati prije mnogih muškaraca. Kada su osnovane Seljačka i Gospodarska sloga, ona se odmah učlanila u obje. U svom je kraju bila glavni promicatelj ideja Seljačke sloge, a bila je i prva seljanka koja je ostala na Dječjoj klinici u Zagrebu, kada je Seljačka sloga zajedno s pedijatrima povelala kampanju za zdravlje novorođene djece (1939).¹⁴⁷

Uz njih možemo navesti i žene koje su istupile na ženskoj skupštini za pismenost (1940.), kojom se upozorilo na problem ženske nepismenosti, ali i na položaj žena općenito. Bile su to Marija Prkić (Zenica), Marija Žmirić (Pračevica, Split), Milka Mišić (Tuzla).¹⁴⁸ Naravno, ovo su bile žene koje su ‘probile led’ i počele s javnim djelovanjem, koliko god to žrtava tražilo. No, njihovoj uspješnosti i razmjerno brzom širenju članstva ženskih organizacija, svakako je znatno pridonijela podrška HSS-a, koji je ponekad i izravnim nalogima rješavao otpore novoj ženskoj ulozi.

Žene i tisak

Jedan od pokazatelja važnosti ‘ženskog pitanja’ je i njegova prisutnost u medijima, odnosno, u ono vrijeme novinama. Ženska se tematika mogla najlakše popularizirati u *Hrvatskom dnevniku*, HSS-ovom glavnom dnevnom glasilu s velikim brojem čitatelja. U njemu je uvedena stranica “Zabava i pouka za naše žene”, koja je izlazila ponedjeljkom i donosila raznovrsne priloge (članke o političkim pravima žena u drugim zemljama, zdravstveni i modni savjeti, kultura i dr.). Povremeno su donosili i obavijesti o djelatnostima ženskih udruga, ali su, općenito uzevši, ‘ženske’ teme ostale daleko iza ‘ozbiljnih’ političkih ili gospodarskih. Ipak, činjenica da je politički dnevnik uopće uvrstio žensku stranu, govori i o tome da je računao sa ženskim čitateljstvom.

U međuraću je izlazilo i više ženskih listova.¹⁴⁹ Uređivale su ih i pisale žene, a najvažniji od njih su se stavovima koje je promicalo uredništvo, potpuno uklapali u hrvatski seljački pokret. Najizravnije mu je pripadala, ali i najkraće izlazila *Hrvatska seljakinja*. Radilo se o prilogu za žene u *Narodnom valu*. Ove su novine počele izlaziti

147 Z (Zagorka), Boja Ćurak, *Hrvatica*, 1/1939., 11, 368; “Staž” seljakinja na Dječjoj klinici, *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1224 (27.9.1939.), 8.

148 Javna skupština za pismenost, *Seljačka sloga*, 5/1940., 11, 280-297; Hrvatski seljački narod pismošću postaje subjekt..., *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1602 (14.10.1940.), 8; Borba protiv nepismenosti, *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1603 (15.10.1940.), 8; *Hrvatica*, 2/1940., 12, 6-7.

149 Pod pojmom ženskih listova obično se podrazumijevaju tiskovine koje “prate područje ženskog života u obitelji, listovi koji služe zabavi i pouci žena, listovi koji zastupaju ženske interese ili su organi borbe za prava žena”. Prema: Marina Čizmić-Horvat, “Ženski listovi u hrvatskom novinstvu, *Riječ. Časopis za slavensku filologiju*, 11/2005., 2, 101-107. Autorica inače analizira prvi ženski list u Hrvatskoj *Der Courier für Damen* (1840.), ispravljajući znatno kasniju dataciju (u godinu 1900.) Danje Šilović-Karić. D. Šilović-Karić, Domaće ognjište – prvi ženski list u Hrvatskoj, u: A. Feldman, *Žene u Hrvatskoj*, 181-190.

kao dnevnik HSS-a u srpnju 1927., zabranjene su u diktaturi (u siječnju 1929.), a kao urednici su se izmjenjivali Milostislav Bartulica, Stjepan Radić i Vladko Maček. Obnovljene su u siječnju 1937., a od tada do ugasnuća u ožujku 1940. uređivao ih je Radićev sin Vladimir Radić. Ove razmjerno slabe i nepopularne novine pokušavale su prvenstveno očuvati sjećanje (kult) na S. Radića, kako je najavljeno u Uvodniku prvog broja (da će prvi broj jednako kao i nastavci biti “u prvom redu ispunjeni člancima o nezaboravnom učitelju i vodji”).¹⁵⁰ Izlazile su dvotjedno, a neko su vrijeme pokušavale privući čitateljice mjesečnim prilogom *Hrvatska seljakinja* (ulagan je u novine svakog 1. u mjesecu). Na 4 strane i u samo 6 brojeva (nedatiranih) donosio je članke o ženama i njihovom položaju pokušavajući stranim primjerima (o poslovnim karijerama žena u inozemstvu, položaju u Rusiji i sl.) stvarati novi svjetonazor svog čitateljskog kruga. Urednica je bila Marija Radić, žena Vladimira Radića (potpisivala se i kao Marija Radić mlađa ili Marija Vinkov(n)a).

Ostalo su, svakako daleko informativniji, ženski časopisi koje je izdavala prva dama hrvatskog novinstva Marija Jurić Zagorka. U travnju 1925. počela je uređivati časopis namijenjen baš ženama – *Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo*. Izlazio je pod tim naslovom do listopada 1934. kada je promijenio ime u *Ženski list*, a u svibnju 1938. u *Novi ženski list*. Potkraj iste godine došlo je i do promjene na uredničkom mjestu. Zagorku je zamijenila Sida Košutić, pod čijim uredništvom časopis u travnju 1939. mijenja ime u *Hrvatski ženski list*, te nastavlja izlaziti sve do prosinca 1944. (od 1943. uređuje ga Mara Schwel). Marija Jurić Zagorka nakon prekida s listom kojeg je uređivala 14 godina, već u siječnju 1939. pokreće novi pod nazivom *Hrvatica*, koji je izlazio do početka rata (travnja 1941.). Iako su svi odražavali stavove (ili bolje rečeno raznolikost stavova), prema rješenju ‘ženskog pitanja’ koji nisu izlazili izvan okvira prihvatljivih širokom ‘hrvatskom seljačkom pokretu’, ipak se ni za jedan od tih časopisa ne može reći da je svojevrsno žensko glasilo HSS-a.

Posebice to nije *Naša žena* (kako bi sugerirale neke studije), za kojeg se samo u najširem smislu riječi može reći da je pod utjecajem HSS-a.¹⁵¹ Naime radi se o časopisu namijenjenom obrazovanijim građankama, koji je isprva uređivala Zdenka Smrekar (od siječnja 1935. do kraja 1937.), a potom Ida Moklović (časopis je izlazio samo do kraja 1938.).¹⁵² Pod novom uređivačkom politikom poprimio je moderniji grafički dizajn i popularniji sadržaj namijenjen modernoj gradskoj ženi. Nestali su ‘ozbiljniji’ – i angažiraniji – tekstovi, ali kroz neobveznu zabavu možda se čak i uspješnije ‘potiho’ stvarao novi tip moderne žene. Rjeđe od Zagorkinih listova pisao je o položaju žene i njezinim konkretnim problemima, a vijesti o radu ženskih udruuga (ne samo HSS-ovih) donosio je samo do ljeta 1937. godine.

150 Urednik, Nakon 7 godina – opet “Narodni Val”, *Narodni val*, 4/1937., 1 (1.1.1937.), 1.

151 A. Feldman, Proričući gladnu godinu, 242.

152 Uvodna riječ, *Naša žena*, 1/1935., 1 (26.1.1935.), 2. V. Maček (od kojeg su 1930-ih svi tražili svojevrsnu potvrdu da su u skladu s idejama ‘hrvatskog seljačkog pokreta’) kratko je preporučio časopis “obzirom na njegov nacionalni i kulturni sadržaj ženama hrvatskih građanskih krugova”. *Naša žena*, 1/1935., 24 (6.7.1935.), 1.

Hrvatica, koju je uređivala Zagorka, vjerojatno se najviše približila širim krugovima. Već to što je izlazila u dvije sadržajno i cijenom različite varijante, govori o nastojanju da se privuče čitateljice različitih interesa i platežnih mogućnosti.¹⁵³ Tekstovi u *Hrvatici* potvrđuju da je žena dobila sigurno mjesto u složenici žena / nacija / kultura (odnosno u ideologiji kulturnog nacionalizma). Kultura shvaćena vrlo široko, bila je polje gdje je žena mogla slobodnije djelovati (za razliku od politike) i to na svim razinama, od doprinosa običnih seljanki u čuvanju tradicijske kulture do samosvjesnih obrazovanih žena, koje su sutvorci jedinstvene nacionalne visoke kulture. Kako je stajalo u uvodniku za 1940., *Hrvatica* je željela “unositi u hrvatske domove sve, što je lijepo, naše i narodno”. Sadržajno je uvijek nastojala pokriti tri područja: pouku (iz povijesti, te o kulturnim dostignućima, čiji je cilj bio osvješćivanje vlastite – rodne i nacionalne – vrijednosti), zatim beletristiku te temu doma i obitelji.¹⁵⁴ Redovno su objavljivana i izvješća o radu raznih ženskih društava (iako nedovoljno sustavno za praćenje rada pojedinog društva): Hrvatske žene, Hrvatske katoličke žena, Hrvatske majke, pa i udruga vezanih uz HSS (Hrvatskog srca, Seljačke sloge, ženskih organizacija HSS-a).

Časopis se trudio da žene iz širokih krugova postanu i autorice tekstova i aktivno oblikuju sadržaj, pa se na prve poticaje doista javio izvjestan broj njih s kraćim opisima svatovskih običaja (za njih su mogli naći obrasce u literaturi ili tisku).¹⁵⁵ Sličnoj je svrsi trebao poslužiti i natječaj na temu “Moj rodni kraj”.¹⁵⁶ Iako su pisale na ‘zadane teme’, odabrane da im se olakša taj prvi nastup, ipak je ta ‘interaktivnost’ bila novost za građanski ženski list. Časopis nije samo poučavao ili zabavljao, nego je želio čuti same žene dajući im prostora da progovore. Prvi je govor možda bio po propisanoj shemi, ali je ujedno bio i hrabar, individualiziran (nisu anonimne) istup žene sa sela.

Iako su načinjeni veliki pomaci, pa su i stranačka glasila i ženski časopisi izvještavali o radu ženskih organizacija i povremeno pisali o potrebi ženske javne afirmacije, ipak je znakovito da ‘ženska grana hrvatskog seljačkog pokreta’ nije imala vlastito glasilo kao što su ih imale druge ‘grane’ – kulturna ili gospodarska. Naime, i Seljačka sloga i Gospodarska sloga izdavale su istoimena glasila.

153 *Plava Hrvatica* bila je namijenjena građankama (s prilogom o modi, krojnim arkom i ručnim radom za cijenu od 24 din mjesečno), a *Crvena Hrvatica* manje imućnim ženama u gradu te kulturnoj ženskoj eliti sela, koju su činile bogatije ili one ‘naprednije’ žene, uključene u neke vidove javnog života (izlazila je bez tog priloga, za 15 din mjesečno).

154 *Hrvatica*, 2/1940., 1, nepag.

155 *Hrvatica*, 2/1940., 1, 8; *Isto*, 6, 14; *Isto*, 10, 5.

156 Objavljen je opis drugonagrađene Anke Gojun iz Srijema (*Hrvatica*, 2/1940., 2, 3-4), M. Matočec (Žena je spasila Podravinu, *Hrvatica*, 2/1940., 4, 5) i Katarine iz Čepina (*Hrvatica*, 2/1940., 10, 11).

Postignuća i granice: Zaključak

Zahvaljujući brojnim ženskim organizacijama, uključujući one vezane uz HSS, žene su definitivno ušle u javni život. Ženske organizacije HSS-a, Hrvatsko srce i Seljačke sloga, svaka su na svoj način doprinijele izlasku žena iz tradicionalne ženske sfere, koja – bilo da se radilo o patrijarhalnoj tradiciji ili građanskom modelu obitelji – ženu nije vidjela kao javnu osobu. Bile su to masovne organizacije, koje su promicale potpuno novi pogled na ženu i njen položaj u društvu, a zahvaljujući brojnosti članstva i podršci stranke mogle su i učiniti daleko više od deklarativnog traženja ženskih prava. One su im omogućile organizirani nastup u javnosti i zahvaljujući širokoj nacionalnoj mreži, povezale žene daleko iznad dotadašnjih lokalnih okvira. Organizacije su djelovale kao bilo koja ‘muška’ udruga - održavale su redovne godišnje skupštine i tjedne sastanke, imale su svoju upravu i statutom određene djelatnosti. Mnogim su ženama pružile prvu priliku za javni nastup i ohrabrile ih u objavljivanju prvih priloga u javnim glasilima (stranačkim ili ženskim novinama).

Iako im se spočitavao tradicionalan svjetonazor, u idejama koje su zastupale nije bilo ničega tradicionalnog. Radilo se o novoj ideologiji koja je dolazila iz grada, a ne sa sela (što bi bilo tradicionalno) i uopće nije odražavala “tradicionalni” pogled na ženu. Dapače, iza govora o idealima majčinstva i dobre supruge, stajao je odlučan zahtjev za poštivanjem žene, pa onda za ravnopravnošću, a na kraju i za izjednačenjem s muškarcima u političkim pravima. Već to da su se počele zanimati za politiku (i politika za njih) i da su bile prihvaćene kao posebna društvena skupina koja ima vlastite interese, bez obzira što im neki ciljevi nisu stavljeni kao prioriteti na nacionalnoj razini, bila je velika novost.

Sve tri udruge na svoj su način pridonijele “nacionalizaciji” žena i njenom ulasku u javni život, pa i politiku. Bez da su stavljale pravo glasa u prvi plan, počele su djelovati ‘politički’ i na razne načine aktivno doprinijele oblikovanje javnog života. Iako nisu dobile pravo glasa, nisu bile pozivane na sastanke ‘muških’ organizacija HSS-a, pa čak nisu mogle u upravu ogranaka Seljačke sloge, više nisu bile ‘nevidljive’. Dapače, njihova je prisutnost u stranačkim manifestacijama postala obvezna, a javno djelovanje, koje je velikim dijelom bilo tipično ‘žensko’ (kultura, humanitarni rad) postalo je prihvatljivo. Zahvaljujući konzervativnoj retorici i podršci stranke, postepeno je nametano i patrijarhalnoj sredini i djelatno mijenjalo društvo i mentalitet.

SUMMARY

**“Only a Half of the Croatian People
Has Fought So Far”. Croatian Peasant Party
and Women (1918-1941)**

Owing to numerous women's organisations, including those linked with the CPP, women have definitely entered the public life. The women's organisations of the CPP, Croatian Heart (*Hrvatsko srce*) and Peasants' Concord (*Seljačka sloga*), contributed, each in their own way, to women stepping out of the traditional women's sphere, which – whether a patriarchal tradition or a bourgeois model family – did not regard a woman as a public figure. They were mass organisations promoting a completely new perspective of women and their position in the society and because of the numerous members and the party support they could achieve much more than ask for women's rights declaratively. These organisations facilitated organized public appearances and through their broad national network connected women far beyond the earlier local framework. The organisations were organised as any other 'men's' association – they held regular yearly assemblies and weekly meetings, had their management and statutory activities. Many women were thus provided with the first opportunity for a public appearance and encouraged to publish first contributions in the press (party or women's newspapers).

Although their traditional world view was often objected to, the ideas they represented had nothing traditional about them. It was a new ideology coming from the city, not the village (which would have been traditional) and did not reflect a “traditional” perspective of women. Furthermore, behind the speeches about the ideals of being a mother and a good wife there was a determination for the respect of women and, therefore, equality and, consequently, equalisation with men in political rights. The fact that they had become interested in politics (and that politics had become interested in them) and that they had become accepted as a special social group with their interests, regardless of the fact that some of their goals had not been set as priorities at the national level, was a great novelty.

Each in their own way, the three associations contributed to the “nationalisation” of women and their stepping into the public life, even politics. Without putting suffrage into the limelight, they started acting ‘politically’ and in many ways actively contributed to the shaping of the public life. Even though they were not given the right to vote, they were not invited to the meetings of the ‘men's’ organisations of the CPP and they could not even enter the leadership of Peasants' Concord locals, they were no longer ‘invisible’. Furthermore, their presence in party events became mandatory and their public activities, mostly typically ‘women's’ (culture, humanitarian work), became acceptable. Owing to conservative rhetoric and party support they were gradually imposed on the patriarchal environment and actively changed the society and mentality.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Godina LIX
Zagreb 2006.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LIX, str. 1-338, Zagreb 2006.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Suizdavač

Srednja Europa, d.o.o.

Redakcijski odbor

Slaven Bertoša, Mirjana Gross, Tvrko Jakovina

Ivan Kampuš, Franko Mirošević, Ivica Prlender

Tomislav Raukar, Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa *Historijski zbornik* su referirani u publikacijama:

ABC Clio

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u

Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Objavlјivanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH

Grafička priprema i tisak:

Ibis-grafika, IV Ravnice 25, Zagreb